

ШКІЛЬНА ОСВІТА: ПРИХОВАНА ЗБРОЯ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

КИЇВ 2022

Дослідження “Шкільна освіта: прихована зброя РФ проти України” /
Н. Васьківська, К. Корнієнко, Д. Підгорна, М. Петровець, - Київ, 2023. - 92 с.

Автори: Надія Васьківська, Ксенія Корнієнко, Дарина Підгорна, Микита Петровець

Загальна редакція: Микола Кіккас, Роман Мартиновський

Літературна редакція: Марина Будзар

Верстка та дизайн: Максим Афанасьєв

Дослідження “Шкільна освіта: прихована зброя РФ проти України”
підготовлено експертами ГО “Регіональний центр прав людини” у рамках проєкту
ГО “Центр громадянської просвіти “Альменда”, за фінансової підтримки Празького
громадянського центру. Зміст цього документа є виключною відповідальністю
ГО Центр Громадянської Просвіти “Альменда” і не обов’язково відбиває позицію
Празького громадянського центру.

Regional
Center for
Human Rights

PRAGUE
CIVIL
SOCIETY
CENTRE

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Мета й об'єкт дослідження	6
Розділ 1. ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РФ	7
I. Освітні стандарти, програми та концепції РФ	7
II. Наративи російської освіти, що чинять руйнівний вплив на свідомість та ідентифікацію українських дітей	13
<i>“Общероссийская гражданская идентичность”</i>	13
<i>“Патриотизм”</i>	14
<i>Мілітаризм</i>	16
Висновки до Розділу 1	20
Розділ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ РФ У ШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКАХ	22
I. Федеральний перелік підручників РФ	23
II. Наративи шкільних предметів РФ	24
A. <i>“Окружающий мир” та “Обществознание”</i>	26
<i>Російський етнос - основа єдності російського народу</i>	28
<i>РФ - Батьківщина</i>	30
<i>Бути патріотом, але не націоналістом</i>	31
<i>Захист РФ та самопожертва на користь РФ – “священный долг”</i>	33
<i>Необхідність втручання РФ у справи “країн СНД”</i>	37
<i>Історія Русі та діячі на території сучасної України – виключно історична, культурна та наукова спадщина РФ</i>	40
B. <i>“Основы религиозных культур и светской этики” та “Основы духовно-нравственной культуры народов России”</i>	42
<i>Найвища духовно-моральна цінність – патріотизм і повна відданість Батьківщині</i>	43
<i>Героїзація “російських військових подвигів” і готовність до самопожертви на війні як вияв патріотизму</i>	46

C. “Основы безопасности жизнедеятельности”	49
<i>Непереможність російської армії та романтизація “військових подвигів”</i>	50
<i>Російська військова служба – “честь и достоинство Отечества”</i>	52
<i>РФ – гарант світової безпеки</i>	54
D. “География”	57
<i>Колоніалізм та асиміляція інших народів – основа існування РФ</i>	57
<i>“Колишні республіки СРСР” мають бути разом з РФ</i>	59
<i>Російська мова – об’єднуючий фактор</i>	59
<i>Крим – невід’ємна частина РФ</i>	61
<i>НАТО – загроза РФ</i>	62
<i>Історична, культурна та наукова спадщина РФ складається із здобутків всіх інших країн і народів, що в різні періоди історії були під її контролем</i>	64
E. “Мировая художественная культура”	65
<i>Російський, український та білоруський народи – “братні народи”</i>	65
<i>Українські надбання є невід’ємною частиною російської спадщини</i>	67
<i>“Західний світ” – зовнішній ворог РФ</i>	68
Висновки до Розділу 2	71
Розділ 3. РОСІЙСЬКА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	73
I. Право на освіту та його визначення у міжнародному праві	73
II. Освітня політика РФ через призму міжнародного права	76
<i>Воєнні злочини</i>	79
<i>Злочин проти людяності – дискримінаційне переслідування</i>	82
<i>Доказ злочину геноциду</i>	85
Висновки до Розділу 3	87
ВИСНОВКИ	88

ВСТУП

Людину оточує безліч різноманітних чинників, які формують її як особистість. Одним з провідних серед них є освіта, що може бути кардинально різною за змістом, цілями, способом викладу матеріалу тощо. Вибір у межах кожного з цих елементів освіти безпосередньо впливає на те, як саме людина збагачуватиметься інформаційно та яким чином використовуватиме це у подальшому. Що насправді важливо – у такий спосіб суспільство може формуватися та змінюватися.

Російська Федерація (РФ) усвідомлює ідею важливості шкільної освіти для суспільства, але передусім не для навчання, а для формування потрібного авторитарній державі світогляду, за наявності якого суспільство готове виконувати поставлені державою цілі, навіть якщо вони не відповідають загальноприйнятим людським цінностям. Дитина у такому процесі стає не суб'єктом здобуття освіти, а керованим нею об'єктом.

У РФ шкільна освіта вже давно стала одним з інструментів вчинення агресії проти України й українського народу, через який просуваються артикульовані наперед наративи, метою яких є:

- закріплення результатів окупації та анексії частини території України;
- ускладнення та/або унеможливлення процесів деокупації та реінтеграції згаданих територій Україною;
- зміни суспільної свідомості дітей на окупованих територіях України для формування покоління “російського” суспільства, яке лояльно ставиться до цілей РФ та готове стати до їх виконання.

Примітно, що офіційні посадові особи РФ не приховують використання шкільної освіти як інструменту задля досягнення наведених цілей. Президент РФ оголосив “денацифікацію” ціллю широкомасштабного вторгнення на територію України в 2022 році. Радник Головуючого Державної Думи РФ Щипков О.В. так пояснює наведену ціль: *“денацифікація – это полная смена ценностей. Но для того, чтобы сменить эти ценности, чтобы вернуть русских людей на Украине в нормальную систему координат, необходим пересмотр установок в образовании, в медиа, в масс-культуре”*¹.

У сумнозвісній статті “Что Россия должна сделать с Украиной” державного медіа “РИА Новости” мету “денацифікації” було визначено як таку, що: *“состоит в перевоспитании, которое достигается идеологическими репрессиями (подавлением) нацистских установок и жесткой цензурой: не только в политической сфере, но обязательно также в сфере культуры и образования”*².

1 А.В. Щипков о запрете нацизма, денацификации Украины и делиберализации России, 2022. URL: https://web.archive.org/web/20221214142655/https://vrns.ru/news/spetsoperazia-rossii-eto-zapret-liberalizmu-na-eksport/?sphrase_id=1802

2 Что Россия должна сделать с Украиной // РИА Новости, 2022. URL: <https://web.archive.org/web/20221213205642/https://ria.ru/amp/20220403/ukraina-1781469605.html>

Найжахливішим є те, що основним об'єктом впливу шкільної освіти є несформовані дитячі особистості. Вони, переважно, не здатні опиратися ані змісту, ані формі, обраним задля зміни суспільної свідомості, а тому є легкою ціллю. На жаль, на деяких окупованих територіях України Російська Федерація вже тривалий час впроваджує власні освітні стандарти.

На перший погляд може здатись, що зазначені дії РФ підлягають лише моральному, але не юридичному засудженню. Водночас, це не так. Попри відсутність прямого визначення наведеної освітньої політики РФ як міжнародного злочину, міжнародне право є достатньо широким та всеохоплюючим, аби надати конкретну кваліфікацію та визначити підстави для притягнення провідників такої політики до відповідальності.

МЕТА Й ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета дослідження

продемонструвати та зафіксувати порушення міжнародного права з боку РФ, а саме використання **шкільної освіти** як елемента агресії проти України з метою зміни та формування суспільної свідомості населення окупованих нею територій України. Привернення уваги українського та міжнародного співтовариств до цих дій підкреслить нагальну потребу в застосуванні міжнародних заходів впливу.

Об'єктом дослідження

є затверджені державні освітні стандарти, програми РФ, а також рекомендовані до використання в освітніх закладах РФ шкільні навчальні посібники 1-11 класів протягом часу окупації території України, зокрема з 2014 року до 31 грудня 2022 року.

Дослідження не має на меті детально проаналізувати кожна з встановлених спроб російської освіти, спрямованих на зміну свідомості українських дітей на окупованих територіях України та депортованих до РФ. Натомість, визначені загальні тенденції та вектор використання освіти під час здійснення агресії РФ проти України, які супроводжуються прикладами.

Завдання дослідження:

- аналіз федеральних державних освітніх стандартів, робочих програм і концепцій викладання щодо визначених нижче предметів у межах початкової, основної та середньої загальної освіти в РФ;
- аналіз низки шкільних навчальних посібників РФ для 1-11 класів, затверджених у федеральному переліку підручників для початкової, основної та середньої загальної освіти в РФ щодо таких обов'язкових предметів: “Основы безопасности жизнедеятельности”, “Обществознание”, “География”, “Окружающий мир”, “Основы религиозных культур и светской этики” а також факультативних дисциплін: “Основы духовно-нравственной культуры народов России”, “Мировая художественная культура”;
- юридична оцінка впровадження російської освіти на окупованих територіях України в рамках виявлених наративів, у наведених стандартах, програмах та посібниках з точки зору її відповідності міжнародному праву.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РФ

ОСВІТНІ СТАНДАРТИ, ПРОГРАМИ ТА КОНЦЕПЦІЇ РФ

Освітні стандарти – це сформовані та затверджені державою вимоги до результатів і компетенцій, що їх здобувач освіти має отримати за результатами проходження кожного освітнього рівня. Вміст освітніх стандартів, незалежно від країни, визначається мінімальним обсягом навантаження, принципами організації освітнього процесу та системою управління ним, змістовими напрямками та передбачуваними результатами навчання. Через конкретні освітні програми стандарти встановлюють, як саме і що саме має засвоїти дитина під час навчання.

У Російській Федерації державні освітні стандарти затверджуються на федеральному рівні³.

Федеральні державні освітні стандарти (рос. – Федеральные государственные образовательные стандарты, відомі як ФГОС) затверджуються наказом Міністерством освіти та науки РФ (до 2018 року) та Міністерством просвіти РФ⁴.

---

3 Федеральный центр образовательного законодательства. Федеральное государственное бюджетное научное учреждение. Федеральный центр образовательного законодательства. URL: <https://web.archive.org/web/20230103084814/https://fcoz.ru/obrazovatelnoe-pravo/knigi/yagofarov2005/512.php>

4 Справочная информация: “Федеральные государственные образовательные стандарты общего образования”. КонсультантПлюс. URL: https://web.archive.org/web/20230103094516/http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_142304/b97a99bdd5332b6e6794b335e38c1464851ee750/

Федеральні освітні стандарти середньої освіти РФ є сукупністю вимог, обов'язкових для реалізації основної програми середньої загальної освіти⁵. Ключовою метою таких федеральних державних освітніх стандартів є забезпечення *“единства образовательного пространства Российской Федерации”*⁶. Федеральні державні освітні стандарти, окрім вирішення організаційних проблем (кадрових, фінансових, матеріально-технічних), містять вимоги до структури основних освітніх програм, їхніх обсягів і результатів засвоєння⁷.

Для виконання цілей, закріплених у федеральних державних освітніх стандартах, у РФ існують окремі зразкові робочі програми загальної освіти (рос. - примерная рабочая программа общего образования), схвалені рішенням федерального навчально-методичного об'єднання із загальної освіти. Власне предметні програми можуть поділятися на програми для певних класів, а також для рівнів опанування певного предмету - поглибленого та базового. Ці програми відображають вимоги федеральних державних освітніх стандартів і освітніх концепцій⁸.

Таким чином, вони є основою для подальших педагогічних розробок, саме на них спираються педагоги у школі під час викладання навчальних предметів. Якщо вони містять наративи, що пропагують мілітаризацію або зміну національної та культурної ідентичності, то саме їх, у результаті, і пропонуватимуть вчителі учням на окупованих Росією українських територіях.

Як і будь-яка держава, Російська Федерація має свободу розсуду визначати освітні стандарти та порядок їх реалізації, але водночас вона має кореспондуючі обов'язки зі збереження індивідуальності дитини та забезпечення умов для її розвитку в дусі поваги до прав людини, не піддаючи її військовій пропаганді тощо⁹. В умовах збройного конфлікту згадана свобода розсуду обмежуються ще більше, адже діти

---

5 Федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования. Утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. N 413. URL: <https://web.archive.org/web/20221018044715/https://fgos.ru/fgos/fgos-soo/>, п. 1;
Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. N 1897. URL: <https://web.archive.org/web/20221019215131/http://fgos.ru/fgos/fgos-ooo/>;
Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 6 октября 2009 г. N 373. URL: <https://web.archive.org/web/20221216125400/https://fgos.ru/fgos/fgos-noo/>

6 Федеральный закон от 29.12.2012 N 273-ФЗ (ред. от 29.12.2022) “Об образовании в Российской Федерации” (с изм. и доп., вступ. в силу с 11.01.2023). URL: https://web.archive.org/web/20230103085327/http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/dfbe1cf7aa2e2acf d7b8e7ad37cdf71b759c539d/, с. 7

7 Федеральный закон от 29.12.2012 N 273-ФЗ (ред. от 29.12.2022) “Об образовании в Российской Федерации” (с изм. и доп., вступ. в силу с 11.01.2023). URL: https://web.archive.org/web/20230113094303/http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/dfbe1cf7aa2e2acf d7b8e7ad37cdf71b759c539d/, с. 11

8 Прикладом є показова робоча програма з географії. Примерная рабочая программа основного общего образования “География” (для 5-9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20221015082744/https://edsoo.ru/download/232?hash=eeb68b406b40127689e3b14d569cc333>, с. 4

9 Ст. 20, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text;

Ст. 8, 27-29, Конвенція про права дитини 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

не здатні самостійно мінімізувати вплив шкільної окупаційної освіти на них, передусім у ранньому віці¹⁰.

У рамках цього дослідження було проаналізовано затверджені Міністерством освіти та науки РФ федеральні державні стандарти РФ початкової загальної освіти (1-4 класи) (затверджено наказом Міністерства освіти та науки РФ N 373 від 6 жовтня 2009 року, (ред. від 11 грудня 2020 року))¹¹, основної загальної освіти (5-9 класи) (затверджено наказом Міністерства освіти та науки РФ 17 грудня 2010 г. N 1897, (ред. від 11 грудня 2020 року))¹² та середньої загальної освіти (10-11 класи) (затверджено наказом Міністерства освіти та науки РФ 17.05.2012 N 413 (ред. від 11 грудня 2020 року))¹³.

Окрім цього, було здійснено аналіз:

- Федеральной образовательной программы основного общего образования (утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 16 ноября 2022 года N 993)¹⁴;
- Федеральной образовательной программы среднего общего образования (утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 23 ноября 2022 года N 1014)¹⁵;
- освітніх програм з предметів “Основы духовно-нравственной культуры народов России”, “Обществознание”, “Основы безопасности жизнедеятельности”, “География”, “Окружающий мир”, “Основы религиозных культур и светской этики”. Також було проаналізовано навчальні підручники з цих предметів.

Комплексна оцінка освітніх програм, стандартів і підручників, здійснена у дослідженні, репрезентує наративи, що забезпечують зміну національної та культурної ідентичності, а також мілітаризацію освіти. Програми та стандарти, що містять відповідні наративи, спочатку затверджуються, а потім реалізуються Росією на окупованих територіях.

---

10 Ст. 38, Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
Ст. 24, 50, Женевська конвенція IV про захист цивільного населення під час війни 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

11 Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 6 октября 2009 г. № 373. URL: <https://web.archive.org/web/20221216125400/https://fgos.ru/fgos/fgos-noo/>

12 Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897. URL: <https://web.archive.org/web/20221019215131/http://fgos.ru/fgos/fgos-ooo/>

13 Федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования. Утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. № 413. URL: <https://web.archive.org/web/20221018044715/https://fgos.ru/fgos/fgos-soo/>

14 Федеральная образовательная программа основного общего образования. Утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 16 ноября 2022 года № 993. URL: https://web.archive.org/web/20230107094428/https://cdnstatic.rg.ru/uploads/attachments/2022/12/23/71764_38d.pdf

15 Федеральная образовательная программа среднего общего образования. Утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 23 ноября 2022 года № 1014. URL: <https://web.archive.org/web/20230107094351/http://publication.pravo.gov.ru/File/GetFile/0001202212220051?type=pdf>

Розгляд освітніх стандартів та програм виявив загальні напрямки та цілі освітньої стратегії РФ, спрямовані на зміну свідомості українських школярів на окупованих територіях для створення лояльного суспільного середовища, яке не чинить опору анексії. Реалізація деяких з цих цілей на території РФ, в її міжнародно визнаних кордонах, може бути визнана допустимою. Водночас РФ зобов'язана враховувати захищений статус українського цивільного населення в умовах окупації¹⁶, який передбачає, зокрема, неприпустимість примусової асиміляції громадян України. Такий захищений статус передбачено, зокрема, загальним принципом *status quo ante bellum*, який обґрунтовує обов'язок держави-окупанта зберегти та підтримувати, наскільки це можливо, правовий стан та умови суспільного життя, властиві певній території до її окупації. Цей принцип в ході збройного конфлікту з Україною ігнорується РФ, починаючи з 2014 року.

Для цілей даного дослідження було обрано найбільш чітко сформульовані тези освітніх стандартів, програм і концепцій РФ, які дають змогу читачеві сформулювати загальне уявлення про наративи, які використовує ця держава під час навчального процесу.

---

16 Ст. 4, Женевська конвенція IV про захист цивільного населення під час війни 1949 року.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

II

НАРАТИВИ РОСІЙСЬКОЇ ОСВІТИ, ЩО ЧИНЯТЬ РУЙНІВНИЙ ВПЛИВ НА СВІДОМІСТЬ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЮ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ

“Общероссийская гражданская идентичность”

Російська Федерація об'єднала на своїй території незліченну кількість народів, які іменуються в Конституції РФ *“многонациональным народом Российской Федерации”*¹⁷. За цих умов розвиток та повага до всіх народів, що живуть в її межах, є обов'язком РФ відповідно до змісту їхнього права на самовизначення у межах іншої держави. Водночас, освітня політика РФ, попри задекларовані цілі такої поваги, спрямована на штучне об'єднання та асиміляцію різних народів під єдиною вивіскою *“общероссийской гражданской идентичности”*. Оскільки РФ розглядає окуповані регіони України як свою власну територію, ця ідентичність нав'язується освітньою політикою РФ і українським дітям, котрі проживають в цих регіонах.

Концепції *“патриотизма”* та *“российской гражданской идентичности”* в освітніх стандартах РФ йдуть пліч-о-пліч. Автори стандартів бачать їх як відображення результату *“освоения образовательной программы”* учнями на рівнях середньої загальної¹⁸ та основної загальної освіти¹⁹. В освітньому стандарті основної загальної освіти *“российская гражданская идентичность”* розкривається через поняття *“патриотизма, уважения к Отчеству, прошлого и настоящего многонационального народа России; осознание своей этнической принадлежности, знание истории, языка, культуры своего народа, своего края, основ культурного наследия народов России и человечества; усвоение гуманистических, демократических и традиционных ценностей многонационального российского общества; воспитание чувства ответственности и долга перед Родиной”*²⁰.

Освітні програми РФ з предметів *“Основы безопасности жизнедеятельности”*, *“География”*, *“Обществознание”* декларують нерозривний зв'язок поняття *“патриотизм”* з процесом формування т.зв. *“общероссийской гражданской идентичности”* (у деяких випадках - *“российская гражданская идентичность”*). Автори програм

17 Преамбула, Конституція Російської Федерації. URL: <https://web.archive.org/web/20230104083545/http://www.constitution.ru/>

18 Федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования. Утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. N 413. URL: <https://web.archive.org/web/20221018044715/https://fgos.ru/fgos/fgos-soo/>

19 Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. N 1897. URL: <https://web.archive.org/web/20221019215131/http://fgos.ru/fgos/fgos-ooo/>

20 Так само, п. 9

стверджують, що т.зв. *“общероссийская гражданская идентичность”* властива представникам всіх народів, які проживають на території РФ²¹.

Так, у зразковій робочій програмі РФ з предмету *“Основы безопасности жизнедеятельности”* до особистісних результатів, яких повинні досягти учні внаслідок опанування навчальної програми, автори відносять патріотичне виховання, яке репрезентують через концепт усвідомлення *“российской гражданской идентичности в поликультурном и многоконфессиональном обществе, проявление интереса к познанию родного языка, истории, культуры Российской Федерации, своего края, народов России; ценностное отношение к достижениям своей Родины - России, [...] боевым подвигам и трудовым достижениям народа; уважение к символам России, государственным праздникам, историческому и природному наследию и памятникам, традициям разных народов, проживающих в родной стране; формирование чувства гордости за свою Родину, ответственного отношения к выполнению конституционного долга - защите Отечества”*²². Досягнення схожих особистісних результатів у формі усвідомлення власної *“российской гражданской идентичности”* також очікують від учнів автори робочих програм з предметів *“География”*²³, *“Обществознание”*²⁴, *“Окружающий мир”*²⁵ *“Основы религиозных культур и светской этики”*²⁶, *“Основы духовно-*

---

21 Концепция преподавания учебного предмета *“Обществознание”* в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы. URL: <https://web.archive.org/web/20211122144158/https://docs.edu.gov.ru/document/9906056a57059c4266eaa78bff1f0bbe/download/719/>, с. 3;

Концепция развития географического образования в Российской Федерации”. URL: <https://web.archive.org/web/20211126191008/https://docs.edu.gov.ru/document/54daf271f2cc70fc543d88114fa83250/download/723/>, с. 2

Примерная рабочая программа основного общего образования *“Основы безопасности жизнедеятельности”* (для 8-9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220516045115/https://edsoo.ru/download/339/?hash=091b908683e38271f67831cf9549369c>, с. 17

22 Примерная рабочая программа основного общего образования *“Основы безопасности жизнедеятельности”* (для 8-9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220516045115/https://edsoo.ru/download/339/?hash=091b908683e38271f67831cf9549369c>, с. 17-18

23 Примерная рабочая программа основного общего образования *“География”* (для 5-9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20221015082744/https://edsoo.ru/download/232?hash=e6b68b406b40127689e3b14d569cc333>, с. 29

24 Примерная рабочая программа среднего общего образования предмета *“Обществознание”* углубленный уровень. URL: <https://web.archive.org/web/20230105143924/https://edsoo.ru/download/1111/?hash=1f7f0d69bb9314ba198a26adb4d8f853>, с. 8;

Федеральная рабочая программа основного общего образования предмета *“Обществознание”*. URL: <https://web.archive.org/web/20230105144330/https://edsoo.ru/download/1343/?hash=c55b61325afd472efe674e093990f15e>, с. 8

25 Федеральная рабочая программа начального общего образования предмета *“Окружающий мир”*. URL: <https://web.archive.org/web/20230105144643/https://edsoo.ru/download/1357/?hash=440e4bb1ff3679fc56a6211e5bc888c4>, с. 19

26 Примерная рабочая программа начального общего образования основы религиозных культур и светской этики (для 4 класса образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20230105143059/https://edsoo.ru/download/1150/?hash=97c6ceee7e845b261b42f4035704c496>, с. 10

нравственной культуры народов России”²⁷. Фактично, на загальну концепцію “гражданской идентичности” нашаровують ті факти та питання, що вивчають у межах певного предмету.

Невід’ємною частиною “общероссийской гражданской идентичности” є російська мова. Освітня програма з предмету “Основы духовно-нравственной культуры народов России” пропонує учням вивчити окрему тему, зміст якої побудовано на наративах, що підкреслюють особливу важливість російської мови для всього населення РФ незалежно від народності: “Русский язык - язык общения и язык возможностей. Русский язык - основа российской культуры. Как складывался русский язык: вклад народов России в его развитие. Русский язык как культуuroобразующий проект и язык межнационального общения. Важность общего языка для всех народов России. Возможности, которые дает русский язык”²⁸.

Однією з “традиционных российских духовно-нравственных ценностей” також є теза про “единство народов России”, яка поширюється в тандемі з ідеєю “общероссийской гражданской идентичности” у рамках предмету “Основы духовно-нравственной культуры народов России”²⁹. “Единство страны” розглядають як “залог будущего России”. Опанування цього поняття передбачає, що учні знають і можуть пояснити “значение и роль общих элементов в культуре народов России для обоснования её территориального, политического и экономического единства”³⁰. Більше того, вони спроможні “понимать и доказывать важность и преимущества этого единства перед требованиями национального самоопределения отдельных этносов”³¹. Поєднання тез “традиционные российские духовно-нравственные ценности” та “единство народов России” є небезпечним, оскільки нав’язує українським дітям на окупованих територіях думку про те, що всі народи, які проживають на території Росії, мають спільні риси, якими зумовлено перебування цих народів у складі Росії. Фактично, в українських дітей насильно формують уявлення про “спільність” українського та російського народів, що має наслідком ще більше стирання меж культурної ідентичності між ними.

Як результат, учні повинні сприймати “общероссийскую гражданскую идентичность” та всі її елементи – російську мову, культуру, культурну спадщину, традиції, так звані “боевые подвиги” минулих поколінь, державні свята, пам’ятки тощо - як

---

27 Примерная рабочая программа основного общего образования предмета “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (для 5-6 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220628145532/https://edsoo.ru/download/533/?hash=1fd0f026beb0a268cf539ccfc892bea3>, с. 18

28 Примерная рабочая программа основного общего образования предмета “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (для 5-6 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220628145532/https://edsoo.ru/download/533/?hash=1fd0f026beb0a268cf539ccfc892bea3>, с. 10

29 Примерная рабочая программа основного общего образования предмета “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (для 5-6 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220628145532/https://edsoo.ru/download/533/?hash=1fd0f026beb0a268cf539ccfc892bea3>, с. 5, 12, 27

30 Примерная рабочая программа основного общего образования предмета “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (для 5-6 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220628145532/https://edsoo.ru/download/533/?hash=1fd0f026beb0a268cf539ccfc892bea3>, с. 30

31 Так само, с. 30

невід'ємну частину своєї особистості. Формування “*общероссийской гражданской идентичности*” фактично спрямоване на стирання меж між національними ідентичностями народів, які проживають на території Російської Федерації. Одночасно у дітей формується ставлення до російської мови, культури, спадщини тощо як до того, що є частиною їхньої власної – російської – ідентичності, незалежно від громадянства та національної приналежності.

Нав'язування українським дітям на окупованих територіях російської ідентичності через освітні стандарти на практиці спрямоване на стирання української національної та культурної ідентичності. Довгостроковим наслідком цього є формування “російського середовища” на окупованій території, “добровільна” реалізація українським населенням цілей РФ у рамках агресії проти України, закріплення анексії територій.

“Патриотизм”

Патріотичне виховання, як складова освітнього процесу, присутнє в шкільній освіті багатьох держав, і, загалом, не є чимось аномальним, оскільки саме через нього формується громадянське суспільство та забезпечується його активна діяльність. Традиційно поняття “патріотичне виховання” тлумачиться як розвиток у індивіда (дитини) почуття відповідальності перед суспільством, прихильності до родини, дому, Батьківщини, любові до рідної природи, шанування предків, поваги до старших, толерантного ставлення до інших людей, національностей тощо.

У освітній політиці Російської Федерації концепція патріотизму є наскрізною, вона пронизує всі досліджені навчальні концепції та програми³². При цьому акценти, що

---

32 Приклади, освітніх програм та концепцій, де зустрічається концепція “патріотизму”:
Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 6 октября 2009 г. № 373. URL: <https://web.archive.org/web/20221216125400/https://fgos.ru/fgos/fgos-noo/>, п. 13;
Федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования. Утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. № 413. URL: <https://web.archive.org/web/20221018044715/https://fgos.ru/fgos/fgos-soo/>, п. 7;
Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897. URL: <https://web.archive.org/web/20221019215131/http://fgos.ru/fgos/fgos-ooo/>, п. 9;
Концепция преподавания предметной области “Основы духовно-нравственной культуры народов России”. URL: <https://web.archive.org/web/20220623085049/https://docs.edu.gov.ru/document/210ad0cd0423c3c9f7f9020f78bee51c/download/4948/>, с. 6;
Концепция преподавания учебного предмета “Обществознание” в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы. URL: <https://web.archive.org/web/20211122144158/https://docs.edu.gov.ru/document/9906056a57059c4266eaa78bff1f0bbe/download/719/>, с. 3;
Концепция развития географического образования в Российской Федерации. URL: <https://web.archive.org/web/20211126191008/https://docs.edu.gov.ru/document/54daf271f2cc70fc543d88114fa83250/download/723/>, с. 2;
Федеральная рабочая программа основного общего образования предмета “Обществознание”. URL: <https://web.archive.org/web/20230105144330/https://edsoo.ru/download/1343/?hash=c55b61325afd472efe674e093990f15e>, с. 8;
Примерная рабочая программа основного общего образования “Основы безопасности жизнедеятельности” (для 8-9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/2020516045115/https://edsoo.ru/download/339/?hash=091b908683e38271f67831cf9549369c>, с. 17;

їх розставляють автори освітніх програм і концепцій, є доволі небезпечними у контексті їх використання на тимчасово окупованих територіях. “Патріотизм” позиціонують не лише через насильницьке прищеплення любові до Російської Федерації як держави, її мови, культури та історії (що вже є достатньо травматичним для дітей, які опинилися під окупацією цієї держави і не мають можливості навчатися за альтернативною програмою), але і через примусове нав’язування почуття поваги до так званих “бойових подвигів” минулих поколінь росіян. До прикладу, автори федеральної програми з предмету “Обществознание” формують досягнення учнями особистісних результатів з патріотичного виховання як *“осознание российской гражданской идентичности в поликультурном и многоконфессиональном обществе; проявление интереса к познанию родного языка, истории, культуры Российской Федерации, своего края, народов России; ценностное отношение к достижениям своей Родины – России, к науке, искусству, спорту, технологиям, боевым подвигам и трудовым достижениям народа; уважение к символам России, государственным праздникам; историческому, природному наследию и памятникам, традициям разных народов, проживающих в родной стране”*³³. Використання цієї концепції на окупованих Росією територіях України виглядає як насильницьке нав’язування позитивного образу держави-окупанта та прищеплення дітям любові до неї, що може мати наслідком втрати усвідомлення дітьми того, що їхня справжня Батьківщина – Україна.

Освітні програми, зокрема “Основы духовно-нравственной культуры народов России” та “Обществознание”, подають поняття патріотизму як частину морально-духовного (*“любовь к Отечеству”*) та громадянського (*“патриотизм, гражданственность, национальное сознание, уважение к памяти предков”*³⁴) виховання через вивчення тем, пов’язаних з культурою, релігією, становленням і розвитком особистості³⁵. Зважаючи на те, що матеріал у цих темах викладено у викривленому варіанті, то у дітей на окупованих територіях формується спотворене розуміння патріотизму: відданість не державі їхнього громадянства, а державі-окупанту, не українському народові, а населенню РФ.

Програма предмету “География” теж окреслює освітню ціль, що не є логічною для такого предмету – *“воспитание чувства патриотизма, любви к своей стране, малой родине, взаимопонимания с другими народами на основе формирования*

Примерная рабочая программа начального общего образования основы религиозных культур и светской этики (для 4 класса образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20230105143059/https://edsoo.ru/download/1150/?hash=97c6ceee7e845b261b42f4035704c496>, с. 9, 15, 17, 19, 21, 23-25;

Федеральная рабочая программа начального общего образования предмета “Окружающий мир”. URL: <https://web.archive.org/web/20230105144643/https://edsoo.ru/download/1357/?hash=440e4bb1ff3679fc56a6211e5bc888c4>, с. 19

33 Федеральная рабочая программа основного общего образования предмета “Обществознание”. URL: <https://web.archive.org/web/20230105144330/https://edsoo.ru/download/1343/?hash=c55b61325afd472efe674e093990f15e>, с. 8

34 Концепция преподавания предметной области “Основы духовно-нравственной культуры народов России”. URL: <https://web.archive.org/web/20220623085049/https://docs.edu.gov.ru/document/210ad0cd0423c3c9f7f9020f78bee51c/download/4948/>, с. 3

35 Примерная рабочая программа основного общего образования предмета “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (для 5-6 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220628145532/https://edsoo.ru/download/533/?hash=1fd0f026beb0a268cf539ccfc892bea3>, с. 12-17

целостного географического образа России, ценностных ориентаций личности”³⁶. У такий спосіб автори програми змінюють цільове призначення навчального предмету, що належить до природничо-математичного циклу. Він мав би бути спрямований на дослідження природних явищ і не акцентувати увагу учнів на *“патриотическом воспитании”*.

Окрім того, аналіз освітніх програм з предметів “Обществознание” та “Основы духовно-нравственной культуры народов России” демонструє, що усвідомлення поняття “патріотизм” є обов’язковим для формування *“гармонично развитой личности”*³⁷, а саме відчуття патріотизму сприймається через *“осознание себя как гражданина своего Отечества”*³⁸. Така значна увага до патріотизму у програмі предмету природничо-математичного циклу вагомо впливає на становлення молодих особистостей, що для дітей на окупованих територіях означає підміну поняття “Батьківщина”.

Такий підхід до самого поняття патріотизму та методів його нав’язування українським дітям на тимчасово окупованих територіях (далі – ТОТ) призводить до формування ставлення українських дітей до РФ як до власної Батьківщини, що спрощує використання населення України у агресивних цілях РФ та в довгостроковій перспективі суттєво ускладнить реінтеграцію цих територій після їх повернення під контроль України.

Загалом, просування РФ власної концепції патріотизму на окупованих територіях виглядає як частина плану зі знищення української ідентичності та становить загрозу існуванню української національної групи як такої.

Мілітаризм

Військовий обов’язок є важливим елементом існування та виживання народів у кордонах певних держав. Право на самооборону є невід’ємним елементом права на самовизначення. Для того, щоб у потрібний момент мати можливість реалізувати це право та захистити себе, свою родину та суспільство від агресії третіх держав, у населення має бути сформоване патріотичне ставлення до власної Вітчизни. Однак у цьому контексті важливо не налаштовувати суспільство войовниче, не мілітаризувати свідомість громадян, передусім дітей, яких держава потім, у разі необхідності, може використати вже не лише для самозахисту, але і для ведення загарбницької війни. Мілітаризація тлумачиться, передусім, як надмірна концентрація уваги на військовій звитязі, подвигах і самопожертві під час війни, зокрема, і на випадках жертвних вчинків дітей, заохочення до наслідування таких дій, фактична підготовка з юного віку до військової служби, зокрема контрактної.

36 Примерная рабочая программа основного общего образования география (для 5-9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20221015082744/https://edsoo.ru/download/232?hash=eeb68b406b40127689e3b14d569cc333>, с. 5

37 Концепция преподавания учебного предмета “Обществознание” в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы. URL: <https://web.archive.org/web/20211122144158/https://docs.edu.gov.ru/document/9906056a57059c4266eaa78bff1f0bbe/download/719/>, с. 3

38 Примерная рабочая программа основного общего образования предмета “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (для 5-6 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220628145532/https://edsoo.ru/download/533?hash=1fd0f026beb0a268cf539ccfc892bea3>, с. 5

В умовах окупації мілітаризація цивільного населення, тим паче дітей, повинна бути виключена, адже це створює умови для залучення цивільного населення до бойових дій на боці окупанта проти власної держави, що є порушенням норм міжнародного гуманітарного права, зокрема, ст. 51 ЖК-IV.

Попри це, Російська Федерація впроваджує власні освітні політики, що нав'язують українським дітям на окупованій території “обов’язок” служити у російській армії та брати участь в збройній агресії проти третіх держав. Небезпека використання таких наративів на окупованих територіях полягає у тому, що школярів переконують у правомірності та наявності легальних підстав агресії РФ проти України. Власне, у дітей формують переконання в необхідності “захищати” примусово нав’язану їм “Батьківщину”, навіть заохочуючи їх брати участь у воєнних діях проти України в майбутньому.

Дослідження освітніх програм та концепцій показало наскрізне нав’язування наративу щодо необхідності виконання так званого “*гражданского долга*”. До прикладу, серед особистісних результатів, що їх мають досягти учні внаслідок опанування програми основної загальної освіти, є “*воспитание чувства ответственности и долга перед Родиной*”³⁹.

У середній школі наратив престижності виконання “*гражданского долга*” використано в освітніх програмах і концепціях предметів “Основы безопасности жизнедеятельности” (для 8-9 класів), “География” (для 5-9 класів) та “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (для 5-6 класів). Програми та концепції викладання цих предметів передбачають, що учні мають якісно засвоїти зміст поняття “гражданский долг” та, як наслідок, асоціювати його з питанням захисту держави, її безпеки у різний спосіб, зокрема через проходження військової служби у лавах російської армії.

Наприклад, учні 6 класу за програмою предмету “Основ духовно-нравственной культуры народов России” мають опанувати, серед інших, такі теми: “*Что такое подвиг. Героизм как самопожертвование. Героизм на войне. Подвиг в мирное время. Милосердие, взаимопомощь*” та “*Защита Родины: подвиг или долг?*”⁴⁰. Освітня програма також вимагає від викладача під час уроків неодноразово проговорювати з учнями такі питання, акцентуючи на них увагу: “*Война и мир. Роль знания в защите Родины. Долг гражданина перед обществом. Военные подвиги. Честь. Доблесть*”⁴¹. Тобто дітей одинадцяти-дванадцятирічного віку переконують у тому, що для того, щоб стати героєм, треба пожертвувати собою, а це можна зробити на війні. Зважаючи на те, що наративи окупаційної освіти як Батьківщину, за яку треба воювати, називають Росію, то, фактично, українським учням на окупованих територіях нав’язують ідею, що пожертвувати собою на війні проти України - це героїзм.

39 Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 6 октября 2009 г. № 373. URL: <https://web.archive.org/web/20221216125400/https://fgos.ru/fgos/fgos-noo/>, п. 9(1)

40 Примерная рабочая программа основного общего образования предмета “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (для 5-6 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220628145532/https://edsoo.ru/download/533?hash=1fd0f026beb0a268cf539ccfc892bea3>, с. 15-16

41 Так само, с. 16

Концепція викладання “Основ духовно-нравственной культуры народов России” визначає, що до *“традиционных российских духовно-нравственных ценностей”*, яких повинні набути учні, вивчаючи цей предмет, належить *“служение Отечеству и ответственность за его судьбу”*⁴². Іншим прикладом є особистісні результати, що їх мають досягти учні, опанувавши навчальну програму з предмету “Основы безопасности жизнедеятельности”: *“формирование чувства гордости за свою Родину, ответственного отношения к выполнению конституционного долга - защите Отечества”*⁴³. Окрім того, частина програми фокусує увагу учнів на особливій ролі Росії у забезпеченні не лише державної, але й міжнародної безпеки. Учні зобов’язані проявити *“понимание и признание особой роли России в обеспечении государственной и международной безопасности, обороны страны, осмысление роли государства и общества в решении задачи защиты населения от опасных и чрезвычайных ситуаций [...] социального характера”*⁴⁴. Якщо тези про необхідність захищати свою державу у межах міжнародно визнаних кордонів держави не є чимось надзвичайним, то для окупованих Росією територій їх поширення разом із підміною поняття “Батьківщина” перетворюється на нав’язування учням необхідності служити у російській армії на шкоду країні їхнього громадянства – Україні.

Для якісного та швидкого опанування учнями зазначених тез освітня програма “Основы безопасности жизнедеятельности” пропонує вчителям варіанти комплексних уроків з творчими завданнями та публічними розмовами, зокрема на теми: *“Основы обеспечения комплексной безопасности населения Российской Федерации”*, *“Правовые основы обеспечения комплексной безопасности”*, *“Организация комплексной защиты населения”*, та *“Основные мероприятия комплексной защиты населения”*⁴⁵. Вчителям рекомендується у класі або на сайті навчального закладу створити *“Уголок призывника”*⁴⁶. Він зазвичай містить інформацію про обов’язок громадянина проходити військову службу, про відповідальність за порушення *“в области воинского учета”*, а також про підстави звільнення та відстрочки від військової служби⁴⁷.

Концепція “Основ безопасности жизнедеятельности” також передбачає, що на рівні середньої загальної освіти учні мають отримати *“понимание роли и места личности гражданина в системе национальной безопасности Российской Федерации”*⁴⁸.

---

42 Так само, с. 3

43 Примерная рабочая программа основного общего образования “Основы безопасности жизнедеятельности” (для 8-9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220516045115/https://edsoo.ru/download/339/?hash=091b908683e38271f67831cf9549369c>, с. 18

44 Так само, с. 18

45 Так само, с. 8-9

46 Так само, с. 14

47 Приклади оформлення “Уголков призывника”: Стенд Уголок призывника. URL: https://web.archive.org/web/20221230125059/https://znak86.ru/ugolok_prizivnika/; Уголок призывника. URL: <https://web.archive.org/web/20221230125255/http://uchcollector-spb.ru/item/ugolok-prizyvnik-10-plakatov-razmerom-41h30-sm->; Уголок призывника. URL: <https://web.archive.org/web/20221230125515/http://school9vlz.ru/ugolok-prizyvnik/1840-ugolok-prizyvnik>

48 Концепция преподавания учебного предмета “Основы безопасности жизнедеятельности” в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы. URL: <https://web.archive.org/web/20220309210400/https://docs.edu.gov.ru/document/df9e8baa129e02af6fc774b51703d16a/download/2747/>, с. 10

До особистісних результатів опанування програми предмету “Географія” належить виховання *“чувства ответственности и долга перед Родиной; готовность к выполнению обязанностей гражданина”*⁴⁹. Вже на рівні концепції вивчення географічної освіти передбачається потенційне використання набутих знань як підґрунтя для опанування військовими спеціальностями. Зокрема передбачено, що якісна географічна освіта покликана забезпечувати: *“основу для подготовки будущих специалистов [...] в сферах [...] обороны и безопасности”*⁵⁰.

Таким чином, стандарти освіти РФ явно та неприховано готують українських дітей на окупованих територіях для виконання “почесного” військового обов’язку із захисту “Батьківщини”. Проблема полягає в мілітаризації свідомості дітей, що у тандемі із примусовим формуванням в них російської ідентичності та патріотичних почуттів до Росії як Батьківщини може призвести до “усвідомленого та щирого” виконання військового обов’язку українськими дітьми в лавах армії РФ або на її боці, до участі у збройній агресії проти України.

---

49   Примерная рабочая программа основного общего образования география (для 5-9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20221015082744/https://edsoo.ru/download/232?hash=eeb68b406b40127689e3b14d569cc333>, с. 29

50   Концепция развития географического образования в Российской Федерации. URL: <https://web.archive.org/web/20211126191008/https://docs.edu.gov.ru/document/54daf271f2cc70fc543d88114fa83250/download/723/>, с. 2

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У РФ на загальнодержавному рівні затверджено освітні стандарти, робочі програми та концепції викладання конкретних навчальних предметів, що сукупно визначають результати освітнього процесу щодо конкретного учня.

Окупаційна влада втілює ці стандарти ще з 2014 року на окупованих українських територіях, площа яких суттєво розширилася з 24 лютого 2022 року із початком повномасштабного вторгнення РФ. Тобто у РФ було достатньо часу, аби безпосередньо вчинити суттєвий вплив на свідомість українських дітей у школах на цих територіях. Окрім цього, депортовані до РФ українські діти також змушені навчатись за російськими стандартами.

У освітніх стандартах, програмах і концепціях чітко окреслено намір держави-агресора нав'язати російську ідентичність українським дітям, сформувати у них патріотичне ставлення до РФ як до Батьківщини та готовність виконувати військовий обов'язок на користь цієї держави.

Українським учням на окупованих територіях нав'язують тезу про те, що їхня належність до РФ начебто обґрунтовується наявністю низки рис, притаманних народам, які проживають на території РФ. До *“общероссийской гражданской идентичности”* відносять російську мову і культуру, культурну спадщину, пам'ятки, так звані *“боевые подвиги”* минулих поколінь, державні свята тощо, і саме ними обґрунтовують перебування інших народів у складі РФ. Просування цих наративів і нав'язування тези про *“один народ”*, що активно поширюється в загальноросійському інформаційному просторі, сприяє стиранню національної та культурної ідентичності українських дітей.

Водночас учням нав'язують концепцію *“патриотизма”*, що по суті подається як загальнонаціональна *“об'єднуюча”* ідея. Це поняття у всіх проаналізованих освітніх стандартах, програмах та інших освітніх документах їхні автори тлумачать через любов до *“Отечества”*, під яким розуміється лише РФ. Попри те, що у межах міжнародно визнаних кордонів наявність патріотичного виховання належить до розсуду Росії, примусове нав'язування любові до РФ на окупованих територіях має наслідком підміну в свідомості українських дітей поняття *“Батьківщина”*, тому є недопустимим. Наслідком таких дій, окрім уже зазначених, є те, що діти під тиском вчителів спочатку перестають публічно демонструвати щирі почуття до України як власної Батьківщини, а далі поступово втрачають їх до переконання у тому, що мати такі почуття до України не лише непатріотично але й небезпечно, оскільки це є проявом *“нацизму”*.

Ще одним інструментом впливу на свідомість українських дітей є мілітаризація освіти, закріплена у освітніх стандартах, концепціях та програмах в якості спільного для всіх них наративу. Українським учням на окупованих територіях нав'язують тезу про те, що служба у російській армії – не лише престижний і почесний вчинок, але їхній *безумовний обов'язок*. Більше того, у свідомості українських дітей формують установку на те, що жертвувати собою на війні заради Росії – вищий прояв героїзму.

У сукупності насильницьке нав'язування таких наративів уже є небезпечним і матиме загрозові наслідки й у середньостроковій, і у довгостроковій перспективі.

Серед цих наслідків: залучення українського населення, передусім дітей, котрі на окупованих територіях навчалися та навчаються за російськими освітніми стандартами, до служби в армії РФ або до участі в збройному конфлікті на її боці, фактична асиміляція українського населення, знищення української ідентичності як однієї з передумов існування та відтворення української національної групи, ускладнення реінтеграції звільнених територій у складі України. Досягнення цих цілей Російська Федерація здійснює з численними порушеннями норм міжнародного права.

РЕАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ РФ У ШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКАХ

Стандарти, концепції викладання та робочі програми з навчальних предметів РФ є лише початковою теоретичною основою того, якою освіта РФ має бути і який результат щодо формування свідомості індивідів від неї очікується. Ще важливішим є те, як конкретно втілено та поглиблено ці стандарти в навчальних посібниках, якими керується вчитель і користуються діти, виконуючи свої навчальні завдання. Саме тому аналіз російських шкільних підручників є практичною основою дослідження та безпосереднім доказом того, які саме наративи, на кшталт російського патріотизму, мілітаризації, формування російської ідентичності унаочнюються у значній кількості підручників, затверджених і рекомендованих Міністерством просвіти РФ (до 2018 року - Міністерство освіти та науки РФ).

ФЕДЕРАЛЬНИЙ ПЕРЕЛІК ПІДРУЧНИКІВ РФ

Система навчальних підручників, дозволена для використання в шкільних навчальних закладах РФ, регламентується та санкціонується Міністерством освіти РФ.

Федеральний закон “Про образование в Российской Федерации” визначає, що для освітніх програм початкової, основної та середньої загальної освіти використовуються підручники та методичні посібники до них з федерального переліку підручників РФ⁵¹, затвердженого профільним Міністерством на підставі попередньої наукової та педагогічної експертизи підручників на предмет (серед іншого):

- відповідності підручника Федеральним державним освітнім стандартам і Конституції РФ;
- спрямованості підручника на формування “российской гражданской идентичности”, “патриотизма, любви и уважения к семье, Отечеству, своему народу, краю”⁵².

Протягом агресії РФ проти України діяли кілька основних Федеральних переліків, куди періодично вносились зміни, переважно “косметичні” за змістом:

- від 2014 року (Наказ Міністерства освіти та науки РФ від 31.03.2014 року № 253)⁵³;
- від 2018 року (Наказ Міністерства освіти РФ від 28.12.2018 року № 345)⁵⁴;
- від 2020 року (Наказ Міністерства освіти РФ від 20.05.2020 року № 254, до якого були внесені значні зміни Наказом Міністерства освіти РФ від 23.12.2020 року № 766)⁵⁵;

---

51 Ст. 18, Федеральный закон “Об образовании в Российской Федерации” от 29.12.2012 N 273-ФЗ, 2012. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/

52 Приказ Министерства образования и науки РФ от 5 сентября 2013 г. N 1047, 2013. URL: <https://archive.ph/hH7WZ>;

Приказ Министерства образования и науки РФ от 18 июля 2016 г. N 870, 2016. URL: <https://archive.ph/NiHl9>;

Приказ Министерства просвещения РФ от 18.12.2019 N 695, 2019. URL: <https://archive.ph/F8x4V>;

Приказ Министерства просвещения РФ от 12.11.2021 N 819, 2021. URL: <https://archive.ph/Fw5Wd>

53 Приказ Министерства образования и науки РФ от 31 марта 2014 г. N 253, 2014. URL: <https://archive.ph/7Pq2z>

54 Приказ Министерства просвещения РФ от 28.12.2018 року N 345, 2018. URL: <https://archive.ph/OAyu0>

55 Приказ Министерства просвещения РФ от 20.05.2020 року N 254, 2020. URL: <https://mo.mosreg.ru/download/document/8605117>, <https://archive.ph/gNLC0>, <https://archive.ph/yw0ON>, <https://archive.ph/aGhmt>, <https://archive.ph/uNzDO>, <https://archive.ph/yYdGM>, <https://archive.ph/HjvMk>, <https://archive.ph/CP8Fc>, <https://archive.ph/GOMHY>, <https://archive.ph/X8zK3>, <https://archive.ph/pyu7r>, <https://archive.ph/5zGDx>;

Приказ Министерства просвещения РФ от 23.12.2020 року N 766, 2020. URL: https://fpu.prosv.ru/docs/Prikaz_766_ot_23_12_2020_skan.pdf, <https://archive.ph/m6U5v>

- від 2022 року (Наказ Міністерства просвіти РФ від 21.09.2022 року № 858)⁵⁶.

Отже, перелік підручників, допущених до використання в шкільних навчальних закладах РФ, суворо контролюється.

Наведені федеральні переліки з 2014 року застосовуються в окупованому Криму, а також до 2022 року бралися до уваги на окупованих частинах Донецької та Луганської областей, де окупаційні адміністрації РФ (т.зв. “ДНР” та “ЛНР”) затверджують власні переліки з російських підручників та рекомендацій⁵⁷. Після анексії Російською Федерацією територій Донецької та Луганської областей України використання федеральних переліків є обов’язковим на окупованих частинах цих областей.

Щодо територій, окупованих після 2022 року, а саме частин Херсонської та Запорізької областей України, які було анексовано після проведення т.зв. “референдумів про приєднання до РФ”, то на цих територіях обов’язкові для використання федеральні переліки від 2020 (продовжує діяти до 2025) та 2022 років.

НАРАТИВИ ШКІЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ РФ

Оскільки згадані вище федеральні переліки безпосередньо стосуються окупованих територій України, то саме вони стали основою для дослідження наративів підручників, що втілюють російські освітні стандарти.

Аналіз значної кількості навчальних матеріалів різних авторів з федеральних переліків дозволяє сформувати цілісне бачення того, які саме наративи можуть пропонуватися українським дітям на окупованих територіях. Для цього було обрано декілька обов’язкових навчальних предметів відповідно до федеральних переліків, а саме: “Окружающий мир” (1-4 класи), “Обществознание” (5-11 класи), “Основы религиозных культур и светской этики” (4 клас), “Основы безопасности жизнедеятельности” (5-11 класи) та “География” (5-11 класи).

Попередній аналіз змісту навчальних матеріалів дозволив констатувати, що предмети, дотичні до загального розуміння російського суспільного устрою та цінностей, містять наративи, які поглиблюють тези освітніх стандартів і слугують підґрунтям

56 Приказ Министерства просвещения РФ от 21.09.2022 року N 858, 2022. URL: https://cdnstatic.rg.ru/uploads/attachments/2022/11/02/70799_fdc.pdf, <https://archive.ph/1jKbt>, <https://archive.ph/cM1i6>, <https://archive.ph/piXrq>, <https://archive.ph/kPAki>, <https://archive.ph/6Fw2z>, <https://archive.ph/2q3Zo>, <https://archive.ph/QmkI3>, <https://archive.ph/YHCOB>, <https://archive.ph/GmVt6>, <https://archive.ph/QNxAZ>, <https://archive.ph/TCNyL>

57 Приказ “Министерства образования и науки ДНР” от 31.08.2021 N 727, 2021. URL: <https://drive.google.com/file/d/1mkYhVpeEjhbqaFgenG147esrWY7hFIQv/view>;
Приказ “Министерства образования и науки ЛНР” от 04.08.2020 г. N 713-од, 2020. URL: <https://disk.yandex.ru/d/v54D2rnbVLXtyw?w=1>, <https://archive.ph/3cpQY>, <https://archive.ph/ob7St>;
Приказ “Министерства образования и науки ЛНР” от 28.05.2021 г. N 400-од., 2021. URL: https://drive.google.com/file/d/13JUi-_8R_yJ5G8blAGsC-_s2eOGbgS1V/view, <https://archive.ph/3aEnS>

процесу асиміляції українських дітей, котрі перебувають на окупованих територіях України або депортовані до РФ.

Було також проаналізовано декілька факультативних предметів, що можуть впроваджуватися навчальними закладами за власним бажанням. Серед них: “Основы духовно-нравственной культуры народов России” (5-9 класи), “Мировая художественная культура” (10-11 класи). Перший предмет було обрано, оскільки за змістом він збігається з обов’язковим предметом “Основами религиозных культур и светской этики” та деякий час викладався як обов’язковий. Щодо другого предмету, то його вибір обумовлений актуальністю проблеми захисту культурної спадщини України та розумінням необхідності продемонструвати сприйняття російською освітою світової культури та місця в ній РФ. Наслідки викладання такого предмету не можна недооцінювати, адже він безпосередньо впливає на ідентичність і культурну самобутність дитини.

Для аналізу використовувалися навчальні матеріали з федеральних переліків, які були знайдені у відкритому доступі. Виявлені в них наративи суттєво розширюють тези федеральних стандартів, поглиблюють і деталізують їх. Вони виключають можливість українських дітей збагнути власну українську ідентичність, сприяють зміні та формуванню їхньої свідомості з метою підготовки до активного залучення в агресію проти України, створення сприятливого середовища для подальшого закріплення результатів анексії та ускладнення реінтеграції звільнених територій.

A. | “ОКРУЖАЮЩИЙ МИР” ТА “ОБЩЕСТВОЗНАНИЕ”

“Окружающий мир” та “Обществознание” – шкільні навчальні предмети для 1-4 та 5-11 класів відповідно, які є взаємопов’язаними та логічно взаємообумовленими, тому що другий є продовженням першого.

Загалом у рамках дослідження було проаналізовано 10 підручників, 14 робочих зошитів і 4 методичні посібники для вчителів з предмету “Окружающий мир”, 4 підручника “Окружающий мир. Народы России: дорога дружбы” та 15 підручників з курсу “Обществознание”.

Програми з курсу “**Окружающий мир**” на рівні початкової загальної освіти складена на основі “Требований к результатам освоения основной образовательной программы начального общего образования”, визначених у “Федеральном государственном образовательном стандарте начального общего образования”⁵⁸, “Примерной программе воспитания”⁵⁹, а також з урахуванням російського “историко-культурного стандарта”⁶⁰.

Більша частину предмету “Окружающий мир” за своїм змістом складається з інформації про природне навколишнє середовище та є базисом для подальшого вивчення курсу “География” у середній та старшій школах. Утім, окремі розділи курсу “Окружающий мир” присвячені дослідженню суспільного життя та історії РФ.

Серед визначених результатів, що їх мають досягти учні по завершенню курсу “Окружающий мир”, є, зокрема, такі: “духовно-нравственное развитие и воспитание личности гражданина России, понимание своей принадлежности к Российскому

58 Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 6 октября 2009 г. № 373. URL: <https://web.archive.org/web/20221216125400/https://fgos.ru/fgos/fgos-noo/>

59 прим. Програма розроблена в 2019 році співробітниками Інституту стратегій розвитку освіти Російської академії наук у рамках державного завдання. Метою програми є допомога педагогам РФ виявити і реалізувати виховний потенціал освітнього процесу з метою вирішення завдань Указу Президента РФ від 7 травня 2018 р. Програма була зареєстрована в Єдиній державній інформаційній системі урахування науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт цивільного призначення (№ держ. реєстрації АААА-Г19-619070900024-2 від 15.08.2019). Примерная программа воспитания, 2020. URL: <https://cutt.ly/W2NNc8p>

60 прим. З 2014 року основні методологічні та змістовні підходи до викладання історії Росії визначені Концепцією нового навчально-методичного комплексу з вітчизняної історії, створеною за дорученням Президента РФ В. Путіна, та “историко-культурным стандартом”, що входить до її складу. Власне сам стандарт було розроблено за окремим дорученням Президента РФ авторському колективу Інституту російської історії РАН під керівництвом його директора Ю. А. Петрова у 2015 році.

На основі Стандарту написані навчальні посібники та методичні рекомендації до них з історії Росії та всесвітньої історії, внесені зміни в контрольно-вимірювальні матеріали “ЕГЭ” з 2015 року. URL: <https://web.archive.org/web/20221127182447/https://historyrussia.org/sobytiya/podgotovlen-proekt-usovershenstvovannoj-kontseptsii-prepodavaniya-uchebnogo-kursa-istoriya-rossii.html>

Зустріч Президента РФ з розробниками Стандарту та обговорення подальших кроків. URL: <https://web.archive.org/web/20230115140213/http://kremlin.ru/events/president/news/20071>

государству, определённого этносу”⁶¹, а також “гражданско-патриотическое воспитание”, яке передбачає “становление ценностного отношения к своей Родине – России; понимание особой роли многонациональной России в современном мире”⁶².

Дослідження також розглядає окремий комплект з чотирьох підручників “Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы”, що вперше увійшов до федерального переліку наприкінці 2020 року як один з варіантів підручників для викладання предмету “Окружающий мир”. Загальна мета цього комплекту підручників передбачає засвоєння учнями молодшої школи інформації про народи, що проживають у РФ, їхню культуру, традиції тощо. Водночас, такі підручники, у разі обрання їх для вивчення, будуть нав’язувати українським дітям невластиву їм приналежність до “многонационального народа РФ” і любов до Росії. Крім цього, значна частина матеріалів підручника присвячена “військовим подвигам”, “вітчизняним війнам” РФ, що, безумовно, сприятиме мілітаризації дітей.

“Обществознание” – навчальний предмет для учнів 5-11 класів, спрямований на засвоєння учнями основних правил співіснування в суспільстві, моральних і релігійних аспектів взаємодії індивіда з основними державними інститутами та громадянським суспільством, ознайомлення із нормами, що регулюють цю взаємодію.

Програми курсу “Обществознание” розроблені на основі “Требований к результатам освоения основной образовательной программы”, визначених у “Федеральном государственном образовательном стандарте основного общего образования”⁶³, а також у відповідності до “Концепции преподавания учебного предмета “Обществознание”⁶⁴ з урахуванням “Примерной программы воспитания”⁶⁵.

Серед запланованих результатів курсу “Обществознание” передбачено, зокрема:

- “воспитание общероссийской идентичности, патриотизма, гражданственности, социальной ответственности, правового самосознания, приверженности базовым ценностям нашего народа”;

---

61 Примерная рабочая программа начального общего образования “Окружающий мир” для 1-4 классов // Институт стратегии развития образования Российской академии образования, 2021. URL: <https://web.archive.org/web/20220817005946/https://edsoo.ru/download/252/?hash=484c8cb066e92559681cb2d27ba664e8>, с. 5-6

62 Так само, с. 20

63 Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897. URL: <https://web.archive.org/web/20221019215131/http://fgos.ru/fgos/fgos-ooo/>

64 Концепция преподавания учебного предмета “Обществознание” в образовательных организациях РФ, реализующих основные общеобразовательные программы. URL: <https://docs.edu.gov.ru/document/9906056a57059c4266eaa78bff1f0bbe/download/719/>, <https://archive.ph/QR8UC>

65 прим. Програма розроблена в 2019 році співробітниками Інституту стратегій розвитку освіти Російської академії наук у рамках державного завдання. Метою програми є допомога педагогам РФ виявити і реалізувати виховний потенціал освітнього процесу з метою вирішення завдань Указу Президента РФ від 7 травня 2018 р. Програма була зареєстрована в Єдиній державній інформаційній системі урахування науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт цивільного призначення (№ держ. реєстрації АААА-Г19-619070900024-2 від 15.08.2019). Примерная программа воспитания. - 2020. - URL: <https://cutt.ly/W2NNc8p>

- “развитие у обучающихся понимания приоритетности общенациональных интересов, приверженности правовым принципам, закрепленных в Конституции Российской Федерации и законодательстве Российской Федерации”⁶⁶.

У підручниках та методичних рекомендаціях для викладачів з цих предметів було виявлено досить значну кількість наративів з високим потенціалом для послідовного комплексного формування “російської ідентичності” в українських дітей, котрі перебувають в окупації або депортовані до РФ. Дітям нав’язується думка про те, що вони, власне, й є представниками цієї ідентичності, є частиною російського народу. А бути частиною російського народу означає любити Росію, пишатися російською військовою звитягою та воліти захищати її інтереси навіть ціною власного життя.

Російський етнос – основа єдності російського народу

У більшості розглянутих посібників з обох предметів їхні автори представляють до вивчення значний масив інформації, який об’єднаний ідеєю центричності російського етносу. У матеріалах зазначається, що російський народ – багатонаціональний і багатокультурний, але існування Росії можливе лише за умови закріплення в ній центрального місця за російським етносом, мову та культурні традиції якого повинні знати та позиціонувати як свої власні всі інші народи. Нав’язування такого наративу українським дітям на практиці обертається руйнуванням культурної самобутності та унеможлиблює формування власної української ідентичності.

У текстах підручників для початкової школи доволі часто зустрічаються такі твердження: *“В нашей стране живут многие народы, они имеют свой родной язык, свою национальную культуру и традиции. Но все они должны знать русский - государственный язык России и культуру русского народа”*⁶⁷, або *“Русский язык [...] объединяет все народы нашей страны, скрепляет нашу братскую семью”*⁶⁸.

Автори підручників початкової школи послідовно переконують учнів у тому, що лише наявність спільного знаменника – російської мови та культури – зміцнює єдність народів, відповідно – надає могутності Росії, а відчуття приналежності до цієї могутності є найважливішим для громадянина РФ. Наприклад, такий ідейний ланцюжок можна зустріти в деяких підручниках початкової школи: *“У каждого из них [прим. народів Росії] есть свой родной край и язык. Чтобы общаться друг с другом, они выбрали русский язык. Ведь все они – граждане России”*⁶⁹ ➔ *“Россияне - все граждане России; те, кто считает нашу великую страну своей Родиной”*⁷⁰ ➔

66 Примерная рабочая программа основного общего образования “Обществознание” для 6-9 классов // Институт стратегии развития образования Российской академии образования, 2021. URL: <https://web.archive.org/web/20220817004617/https://edsoo.ru/download/251/?hash=f306700666dcb83570e45106f05802e6>, с. 4

67 Виноградова Н. Ф. Окружающий мир, 3-4 классы: Методическое пособие / Н. Ф. Виноградова. - Москва: Вентана-Граф, 2019. - 223 с. - (3), с. 202

68 Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Золотая книга российского народу, 4 класс: учебник / А. Тишков, С. Н. Рудник, В. И. Власенко, О. Н. Журавлева. - Москва: Просвещение, 2022. - (2), с. 22

69 Вахрушев А. А. Окружающий мир, 2 класс, 2 часть: Учебник / А. А. Вахрушев, О. В. Бурский, А. С. Раутиан. - Москва: Баласс. - 128 с. - (4), с. 84

70 Вахрушев А. А. Окружающий мир, 3 класс, 2 часть: Учебник / А. А. Вахрушев, Д. Д. Данилов, Е. В. Сизова. - Москва: Баласс, 2015 - 144 с. - (4), с. 142

“Величие России – в крепкой дружбе всех живущих в ней народов!”⁷¹ → “их [прим. народів Росії] общей Родиной является великая страна Россия”⁷²,

У подальшому сам автор підручників з обох предметів на сторінках одного з них недвозначно пояснює, чому саме теза про єдність та дружбу є такою нагальною: *“Пока мы не начнем наряду с понятием «народы России» утверждать понятие «российский народ», ничего путного не получится. Речь идет не о том, чтобы переделать татар или бурят в россиян, и тем более русских. Задача ответственных экспертов, ученых и педагогов – терпеливо и настойчиво объяснять, что “российскость” как идентичность и российский народ-нация не результат внутренней унификации, а естественное наложение более широкой историко-культурной и социально-политической идентичности на множество внутренних этнокультурных различий, которые существуют среди населения страны”⁷³.*

Підручники розвивають ідею Стратегії державної національної політики РФ⁷⁴, що, власне, прямо згадується на їх сторінках: *“этот документ стратегического планирования признает многонациональной народ РФ в качестве гражданской российской нации и одновременно отмечает ведущую роль русского народа в создании и сохранении российской государственности и российской культуры”⁷⁵.* Результатом такої єдності та дружби всередині Росії фактично має бути “добро-вільна” відмова від реалізації права на самовизначення іншими народами, окрім російського. Так, у підручнику “Обществознание” для старшої школи містяться міркування, завдяки яким в учнів мають бути сформовані такі погляди: *“[...] гражданская нация разрушается, когда в процессе государственного строительства не удается преодолеть **этнический сепаратизм**. Из этнонаций не рождается политическая (гражданская) нация. Национальное единство [...] поддерживается не этническими основаниями, а связями и интересами более значимыми [...] важную роль играет патриотизм как чувство, сопричастность со своей страной, которая зовется Родиной”,* або ж *“Важно отметить, что в настоящее время юридическое оформление права на национальное самоопределение практически не принимает этнические, культурные или лингвистические различия в качестве оснований для осуществления данного права”⁷⁶.*

Іншими словами, метою наративу є змусити українських дітей, учасників російського освітнього процесу, котрі не належать до російського етносу, вважати себе часткою російського народу на “єдиних стандартах”.

71 Так само, с. 125

72 Так само, с. 129

73 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 8 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов, А. Ю. Лазебникова, Н. И. Городецкая. – Москва: Просвещение, 2014. – 255 с., с. 124

74 Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года. URL: <https://archive.ph/OrSPY>

75 Обществознание, 10 класс: учебник / В. А. Тишков, Р. С. Гринберг, Г. Э. Королева, О. Б. Соболева. – Москва: Вентана-Граф, 2020. – 415 с., с. 237

76 Так само, с. 230-231

РФ – Батьківщина

Розвиваючи тезу про заперечення права інших народів у межах РФ та на окупованих нею територіях на власне самовизначення, мову та культуру, РФ штучно формує у свідомості українських дітей бачення Росії як **їхньої** Батьківщини, якою вона безумовно не є. Нав'язування цієї ідеї дозволяє полегшити анексію українських територій, адже коли Батьківщина дітей – РФ, то незгода з окупацією – неможлива.

Примітно, що початково цей наратив відображений у викладанні предмету “Окружающий мир” для молодших класів, а в курсі “Обществознание” його лише вдосконалено та поглиблено. Це свідчить про те, що загальну думку намагаються сформувати якомога раніше, аби з часом було складніше її викоринити чи змінити. Наприклад, під час викладання предмету “Окружающий мир” передбачається вивчення таких тем і розділів: “С чего начинается Родина”⁷⁷, “Россия - наша Родина”, “Наша страна - Россия”, “Мы - россияне”, “Россия - твоя Родина”, “Родина - что это значит?”⁷⁸. Так само і для занять з “Обществознания” обрано схожі теми: “Почему люди любят Родину?”, “Наша Родина - Россия”⁷⁹.

Окрім самих підручників, вчителям пропонуються відповідні методичні посібники до кожного підручника, що допомагають якісно та ефективно організувати процес навчання. Мета наведених тем і розділів за методикою, зокрема предмету “Окружающий мир”, передбачає здобуття та усвідомлення учнями: “элементов гражданской идентичности, своей этнической принадлежности в форме осознания “я” как члена семьи, представителя народа, гражданина России”, та “чувства сопричастности и гордости за свою Родину, народ, историю”, що має проявлятися “как обций эмоциональный настрой урока”⁸⁰.

Автори методики рекомендують учителю у викладі матеріалу звернути увагу на “сприйнятливність” учнів до такого наративу у юному віці, що конче необхідно враховувати для досягнення бажаних результатів: “Период младшего школьного возраста по своим психологическим характеристикам наиболее благоприятен для воспитания патриотизма, так как младший школьник отвечает доверием взрослому, ему присуща подражательность, внушаемость, эмоциональная отзывчивость, искренность чувств”⁸¹.

Наприклад, вчителям рекомендується пропонувати дітям співати на уроках гімн Росії, ставити запитання, як саме вони розуміють, що таке Батьківщина. У такий спосіб діти, нібито “самостійно”, виголошують певні умовиводи, хоча фактично відбувається “м’яке” нав’язування думок, уміщених у підручниках. Також пропонується ознайомлювати дітей з патріотичними віршами, що сприяє закріпленню бажаного

77 Вахрушев А. А. Окружающий мир, 3 класс, 2 часть: Учебник / А. А. Вахрушев, Д. Д. Данилов, Е. В. Сизова. - Москва: Баласс, 2015 - 144 с. - (4), с. 16

78 Виноградова Н. Ф. Окружающий мир, 1-2 классы: методическое пособие / Н. Ф. Виноградова. - Москва: Вентана-Граф, 2019. - 358 с., с. 213-214, 288-291

79 Никитин А. Ф. Обществознание, 7 класс: учебник / А. Ф. Никитин, Т. И. Никитина. - Москва: Дрофа, 2019. - 174 с., с. 35

80 Самкова В. А. Методическое пособие к учебнику В.А. Самковой, Н.И. Романовой Окружающий мир, 2 класс / В. А. Самкова, Е. А. Гринева. - Москва: Русское слова, 2020. - 208 с., с. 161, 164, 180, 184, 195

81 Так само, с. 181, 195-196, 198

наративу. Приміром:

“[...] Россия, Россия, Россия, - что может быть сердце милей

[...] Россия, Россия, Россия - мы в горе и счастье - с тобой! Россия!

[...] А если нарушат границу, Мы грудью тебя защитим!

[...] И если бы нас вдруг спросили: «А чем дорога вам страна?»

[...] Да тем, что для всех нас Россия, как мама родная, - одна!”⁸²

У подальшому наратив щодо ставлення до Росії як до Батьківщини у викладанні предмету “Обществознание” для середньої школи подається вже як сформований факт: *“Согласно исследованиям для молодежи, патриотизм означает: любовь, преданность и верность своей Родине, готовность на все ради своей Родины”⁸³*. Методика викладання та навчальні матеріали курсу закріплюють за вчителем значну роль у процесі формування у дітей молодших класів думки про Росію як їхньої Батьківщини. Вчителі мають не просто формально донести зміст підручників, але продумати хід його викладення та, враховуючи вік дітей, використати різний інструментарій, здатний ефективно вплинути на свідомість учнів і сприяти формуванню бажаного світогляду молодих людей.

Для українських дітей на окупованих територіях і депортованих до Росії результатом такого “навчання” стає втрата пам’яті про своє справжнє коріння та зв’язку зі своєю дійсною Батьківщиною - Україною. Формування принаймні одного такого покоління здатно вагомо ускладнити процес реінтеграції окупованих територій і повернення депортованих дітей. Більше того, навіть після деокупації та повернення дітей РФ спроможна використати покоління молоді з “належно” сформованими світоглядними установками і як інструмент впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні, і як елемент вчинення прямої агресії проти України.

Бути патріотом, але не націоналістом

На сторінках підручників з обох предметів послідовно формується наратив, що патріотизм є позитивним явищем, а націоналізм - негативним. Паралельно з цим доповнюється уявлення дітей про РФ як Батьківщину, оскільки в підручниках досить детально роз’яснюється суть патріотизму і унаочнюються форми його прояву. Прикладами слугують такі цитати:

“Это [прим. патриотизм] даже - не чувство - это важнейшая сторона и личной, и общественной культуры духа, когда человек и весь народ как бы поднимается над самим собой, ставят себе сверхличные цели”⁸⁴, “Высшим проявлением гражданственности является патриотизм - высокое, сокровенное чувство любви и преданности Отечеству. [...] На самом деле патриотизм - это любовь. А любовь - чувство возвышенное и глубоко личное. Любовь - это вершина нравственного отношения к тому, кого любишь. И главное проявление любви есть бескорыстное служение”⁸⁵.

82 Так само, с. 183, 196, 198

83 Певцова Е. А. Обществознание, 7 класс: учебник / Е. А. Певцова, А. И. Кравченко. - Москва: Русское слово, 2014. - (2). с. 20

84 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 8 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов, А. Ю. Лазебникова, Н. И. Городецкая. - Москва: Просвещение, 2014. - 255 с., с. 142

85 Так само, с. 59

Паралельно із такими тезами “націоналізм” подається як *“проявление слабости нации, а не ее силы”*, як те, що *“порождено [...] злобой, ненавистью к другим народам”*⁸⁶. Іноді у підручниках “націоналізм” розуміється як *“идеология борьбы за собственное национальное государство”*, але наголошується, що з плином часу він *“сочетался с расизмом [...] и выступал в форме геноцида”*⁸⁷.

Навряд чи можна обґрунтовано стверджувати, що таке тлумачення поняття “націоналізм” було підготовкою до сприйняття збройної агресії РФ її населенням. Оскільки націоналізм як такий не передбачає обов’язкового шовінізму, дискримінації чи ненависті до інших націй, хіба що лише у крайній його формі, то, вірогідно, джерелом розрізнення двох понять є наслідування політики Радянського Союзу, якому була невігідна боротьба поневолених народів за власні державні утворення, та звукова асоціація зі словом “нацизм”, що не збігається за значенням з поняттям “націоналізм”⁸⁸.

Підтвердженням цього може бути те, що у підручниках наслідується некоректна заміна терміну “нацизм” на “фашизм”, притаманна ідеологічним концепціям Радянського Союзу: *“фашистская Германия, фашистские войска, немецкие фашисты”*⁸⁹, що, вірогідно, має на меті уникнути асоціації націонал-соціалізму з соціалізмом у СРСР.

На перший погляд може здатись, що такі термінологічні підміни не є важливими, оскільки негативне ставлення формується до шовінізму. Водночас, цей наратив продовжує ідею обмеження права на самовизначення інших народів у РФ і на підконтрольній їй території, адже націоналізм засуджується як явище. Відповідно, залучені до російської освіти українські діти навряд чи будуть спроможні у майбутньому висловити позицію щодо необхідності відновлення державного ладу України. Унаочненню таких умовиводів є цитата з підручника “Обществознание” за 8 клас: *“Заражаются национализмом по большей части слабые народы, пытающиеся сохранить себя с помощью националистических чувств и идеологии. Но великий народ, народ со своей большой культурой, обязан быть добрым, особенно если с ним соединена судьба малого народа. Великий народ должен помогать малому народу сохранять себя, свой язык, свою культуру”*⁹⁰. Примітно, що це судження надзвичайно вдало описує ставлення Росії до українців і народів на території РФ, коли вона намагається допомагати всім “малим народам” зберегти себе через опанування культури “великого російського народу”.

---

86 Так само, с. 142

87 Обществознание, 10 класс: учебник / В. А. Тишков, Р. С. Гринберг, Г. Э. Королева, О. Б. Соболева. - Москва: Вентана-Граф, 2020. - 415 с., с. 232

88 “Націоналізм” // Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-71080>;
“Nationalism” // Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/nationalism/European-nationalism>

89 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 8 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов, А. Ю. Лазебникова, Н. И. Городецкая. - Москва: Просвещение, 2014. - 255 с., с. 73, 126;

Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Золотая книга российского народу, 4 класс: учебник / А. Тишков, С. Н. Рудник, В. И. Власенко, О. Н. Журавлева. - Москва: Просвещение, 2022. - (2)., с. 63;

Вахрушев А. А. Окружающий мир, 3 класс, 2 часть: Учебник / А. А. Вахрушев, Д. Д. Данилов, Е. В. Сизова. - Москва: Баласс, 2015 - 144 с. - (4)., с. 143

90 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 8 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов, А. Ю. Лазебникова, Н. И. Городецкая. - Москва: Просвещение, 2014. - 255 с., с. 142

Більше того, військово-політичне керівництво РФ звинувачує українських активістів, політиків і військових у націоналізмі та нацизмі ще з початку агресії у 2014 році. А в 2022 році Президент РФ визначив “денацифікацію” українського населення як одну з цілей агресії проти України. До того ж, агресія РФ проти України відбувається якраз через те, що українці намагаються відстояти свою державність.

Досить імовірно, що результат впровадження цього нарративу на окупованих територіях можна побачити вже сьогодні у контексті широкомасштабного вторгнення РФ 2022 року, оскільки деякі учні з 2014 року були змушені пройти більшу частину 11-річної російської шкільної програми. Звинувачення українців у націоналізмі та необхідність проведення “денацифікації” може слугувати для них “логічним” поясненням причин агресії.

Захист РФ та самопожертва на користь РФ – “священный долг”

Військова служба в РФ є невід’ємним елементом досягнення загарбницьких цілей, сформульованих військово-політичним керівництвом РФ, про що свідчить значна кількість збройних конфліктів із залученням військових РФ. Ймовірно, саме тому шкільні підручники містять неодноразові згадки про необхідність бути готовим відстоювати інтереси РФ зі зброєю у руках, ідеї самопожертви заради Батьківщини як логічного наслідку приналежності до російського народу та патріотичного ставлення до РФ. Такі нарративи російської освіти готують українських дітей до залучення в збройні конфлікти РФ у лавах Збройних Сил РФ або на її боці, зокрема проти України. Наприклад, на сторінках проаналізованих підручників пропонується *“понять сущность и полноту большого патриотизма - патриотизма как чувства долга перед народом, перед Родиной”*⁹¹ або стверджується: *“К этому можно добавить такие составляющие патриотизма, как: «желание навсегда связать свою судьбу со своей Родиной», «поддержка политики государства», «служба в армии»*⁹². Це є свідченням єдності усіх наведених вище нарративів, спрямованих на формування в українських дітей стійкого відчуття обов’язку захищати РФ як “свою” Батьківщину і, навіть, без зайвих роздумів покласти своє життя за неї.

Значну увагу автори навчальних матеріалів двох досліджених предметів приділяють періоду “Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.”. Досить часто у підручниках є самостійні розділи, що в короткій історичній перспективі намагаються демонструвати героїзм боротьби “дружніх народів” СРСР проти “фашистів”. Іноді з’являються різноманітні згадки щодо військових подвигів як приклади до інших за змістом розділів: *“Тысячи людей шли добровольцами в армию. Так же поступил и ваш прадед - тогда молодой студент института [...]. Это выпускной класс вашего прадеда [...]. Почти все, кого вы видите, ушли сражаться с врагом [...]. Все люди, все народы Советского Союза сплотились перед лицом страшной опасности”*⁹³.

91 Самкова В. А. Методическое пособие к учебнику В.А. Самковой, Н.И. Романовой Окружающий мир, 2 класс / В. А. Самкова, Е. А. Гринева. - Москва: Русское слово, 2020. - 208., с. 198

92 Певцова Е. А. Обществознание, 7 класс: учебник / Е. А. Певцова, А. И. Кравченко. - Москва: Русское слово, 2014. - (2), с. 20-21

93 Вахрушев А. А. Окружающий мир, 3 класс, 2 часть: Учебник / А. А. Вахрушев, Д. Д. Данилов, Е. В. Сизова. - Москва: Баласс, 2015 - 144 с. - (4), с. 101

На тлі множинних згадок про “Отечественную войну” як асоціативний символ цих подій зображується георгіївська стрічка, а також закликають брати участь у ході “Бессмертного полка”⁹⁴. Тут важливо звернути увагу, що РФ проводить паралель між подіями 1941-1945 років і збройним конфліктом в Україні, де РФ уособлює СРСР, а російські військові на однострої носять георгіївські стрічки. У такий спосіб створюється хибний образ “справедливої війни”, де РФ бореться проти “нацистів” в Україні. Українським дітям після засвоєння такого матеріалу буде значно легше сприйняти агресію проти України і навіть підтримати її.

Але це далеко не одна війна, що звеличує героїзм російської армії на сторінках підручників. Наприклад, зміст підручника для 3 класу з предмету “Окружающий мир” передбачає ознайомлення з “героическими страницами истории [...] Родины”: «Победа над шведскими захватчиками. Победа над шведами. Куликовская битва. Отечественная война 1812 года. Великая Отечественная война 1941-1945 годов»⁹⁵. Інший підручник - для 4 класу з курсу “Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы” – містить 42 сторінки про російські військові звитяги під час “вітчизняних” війн⁹⁶. Ці приклади та постійне нав’язування тези про “вітчизняні війни” може сприяти формуванню у дітей поглядів, що війна проти України є так само “вітчизняною”, тобто спрямованою на “захист РФ”, що знову ж таки просуває наратив про нібито “справедливу війну”.

Після ознайомлення із багатьма прикладами військової доблесті та згадками про героїчні війни дітям пропонуються питання з відкритою відповіддю, до того ж як у молодших, так і в старших класах. Штучність таких питань полягає в тому, що після численних прикладів “справедливих війн” дитина так чи інакше може дійти висновків, що сприятимуть продовженню війн, нарощуванню військового потенціалу і заохочуватимуть їх брати участь у таких подіях особисто. Хоча наведені нижче приклади не мають наперед відповіді, а підручники містять тези про те, що війна не є способом вирішення сучасних проблем, досить вірогідно, що в учнів можуть сформуватися більш войовничі переконання чи принаймні вони не вважатимуть такі думки категорично неприпустимими:

► *“Российская империя вела много войн. Как ты считаешь, можно ли в наше время решить какие-нибудь проблемы при помощи войны?”⁹⁷, “Сравните два мнения и сформулируйте свое отношение к ним [...]. Г. Гроций [...] пытался обосновать принципы сохранения мира и ведения «справедливых» войн тем, что этого требует самооборона страны. [...] любое насилие должно иметь предел и быть соразмерным целям. [...] Н. Макиавелли считал войну естественным состоянием, предотвращающим нападение извне и воздействующим расширению влияния*

94 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 6 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. - Москва: Просвещение, 2020. - 159 с., с. 151;

Тишков А. Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Праздник дружбы, 1 класс: учебник / А. Тишков, Е. А. Найденова, О. Н. Журавлева. - Москва: Просвещение, 2022. - 126 с., с. 80

95 Виноградова Н. Ф. Окружающий мир, 3-4 классы: Методическое пособие / Н. Ф. Виноградова. - Москва: Вентана-Граф, 2019. - 223 с. - (3), с. 189

96 Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Золотая книга российского народа, 4 класс: учебник / А. Тишков, С. Н. Рудник, В. И. Власенко, О. Н. Журавлева. - Москва: Просвещение, 2022. - 141 с. - (2), с. 142-144

97 Вахрушев А. А. Окружающий мир, 3 класс, 2 часть: Учебник / А. А. Вахрушев, Д. Д. Данилов, Е. В. Сизова. - Москва: Баласс, 2015 - 144 с. - (4), с. 72

на соседние государства: «Страсть к завоеванию – дело естественное и обычное»⁹⁸.

Навіть попри той факт, що вчителі можуть намагатись спрямовувати учнів до сприйняття ідеї Гроція, у світлі тривалої агресії РФ проти України та постійного “розширення впливу” погляд Макіавеллі може бути подано як такий, що має сенс, особливо за допомогою тези античного мислителя про “право на самооборону”. Важливо підкреслити, що підручники орієнтують учнів та вчителів на формування саме такого погляду: *“Приведи примеры конфликтов между народами, угнетения одних народов другими в различные периоды истории”⁹⁹, “Назовите политические события последнего времени, которые вас обрадовали и которые огорчили. Объясните почему”¹⁰⁰.*

Наведені приклади героїчних війн та спроби сформувавши в дитини ставлення до війни як до не такого вже і негативного явища є передумовою для спонукання її до виконання військового обов’язку перед РФ, зокрема за “власним” бажанням. Це тісно корелюється із сутністю патріотизму, як його подають шкільні програми, а тому всі ідеї складають комплексний наратив, що має загальну мету. Сам військовий обов’язок подається як природно притаманний “русскому человеку”: *“Во все времена, для всех поколений россиян главной ответственностью была ответственность перед Родиной. И почетной обязанностью – обязанность посвятить все свои силы, всего себя служению Родине. В этом русские люди видели смысл своей жизни, в этом черпали силы для преодоления трудностей и невзгод в сложные времена”¹⁰¹, “Во время войны долг каждого человека – встать на защиту Родины. Этот долг называют священным”¹⁰².*

Окрім цього, учням більш старших класів військова служба подається як соціальний ліфт, завдяки якому людина знайде своє місце в суспільстві, “підніметься” в своєму соціальному статусі та отримає ширші переваги¹⁰³.

Для тих дітей, які все ж опираються “природе русского человека” та навіть матеріально-суспільному успіху, підручники наголошують на ризику юридичної відповідальності та загального осуду за таку поведінку: *“[государство] применяет к человеку, не выполняющему своих гражданских обязанностей, различные меры воздействия. Но разве только на страхе наказания должен держаться общественный порядок? [...] Сознательное и добросовестное выполнение своих обязанностей [...] постепенно входящее в привычку [...] – вот основные граждан-*

98 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 9 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. – Москва: Просвещение, 2021. – 224 с. – (3), с. 63

99 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 6 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. – Москва: Просвещение, 2020. – 159 с., с. 130

100 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 9 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. – Москва: Просвещение, 2021. – 224 с. – (3), с. 9

101 Никитин А. Ф. Обществознание, 7 класс: учебник / А. Ф. Никитин, Т. И. Никитина. – Москва: Дрофа, 2019. – 174 с., с. 136

102 Никитин А. Ф. Обществознание, 5 класс: учебник / А. Ф. Никитин, Т. И. Никитина. – Москва: Дрофа, 2018. – 173 с. – (7), с. 69

103 Котова О. А. Обществознание, 8 класс: учебник / О. А. Котова, Т. Е. Лискова. – Москва: Просвещение, 2019. – 80 с., с. 65

Тишков В.А. Обществознание, 10 класс: учебник / В. А. Тишков, Р. С. Гринберг, Г. Э. Королева, О. Б. Соболева. – Москва: Вентана-Граф, 2020. – 415 с., с. 206

*ские качества [...] добродетели, которые так необходимы сегодня*¹⁰⁴, або *“А если гражданин получил повестку, но без уважительной причины уклонился от призыва на военную службу или сборы? Тогда он подлежит уголовной ответственности*¹⁰⁵.

Практично одразу після формування в свідомості дітей необхідності виконання військового обов'язку, для більш ефективного закріплення наративів та наслідування вчинків, автори підручників наводять конкретні приклади реалізації “священного долга” саме дітьми, запозиченими з періоду “Великой Отечественной войны”. Так, учням 4 і 6 класів пропонують дослідити, як діти та студенти *“вносили свой вклад в дело обороны Отечества*¹⁰⁶, розповідають про участь дітей у військових подіях того часу: *“В четырнадцать с половиной лет он командовал ротой курсантов, а в семнадцать был командиром отдельного полка*¹⁰⁷, або *“В рядах партизан были и дети. Ребята не хотели, чтобы сапоги фашистских захватчиков топтали их родную землю. [...] Из юных партизан получались отличные связные и разведчики*¹⁰⁸, або *“В 1942 году 13-летний [...] стал бойцом партизанского отряда. [...] Там он и принял свой последний бой*¹⁰⁹.

Оскільки найбільшою цінністю є життя, то війна інстинктивно сприймається як загроза, а тому людина навіть за наявності патріотичних відчуттів не завжди готова до військової служби. Вірогідно, для зменшення сили такого інстинкту підручники постійно підкреслюють, що самопожертва в умовах війни є особливо почесною, а тому і страх не повинен зупиняти людину. У підручниках цей наратив формується як узагальнена ідея: *“есть особая духовная ценность, ради которой люди не считаютя ни с какими жертвами, – это патриотизм – любовь к Родине*¹¹⁰, *“Надо, чтобы Родина была дороже нас самих*¹¹¹, а також на рівні конкретних прикладів, що мають підготувати дитину до аналогічного наслідування: *“Лётчик бесстрашно направил горящий самолёт в скопление вражеских автомашин и цистерн с бензином. Они взорвались вместе с самолётом героя. За годы войны 327 экипажей точно так же*¹¹²; *“Кокорина окружили плотным кольцом враги, они хотели взять солдата в плен. Последней гранатой он взорвал себя и фашистов*¹¹³.

104 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 9 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. - Москва: Просвещение, 2021. - 224 с. - (3), с. 15-16

105 Певцова Е. А. Обществознание, 7 класс: учебник / Е. А. Певцова, А. И. Кравченко. - Москва: Русское слово, 2014. - (2), с. 108

106 Плешаков А. А. Окружающий мир, 4 класс, часть 2: рабочая тетрадь / А. А. Плешаков, М. Ю. Новицкая. - Москва: Просвещение, 2015. - 79 с. - (5), с. 46

107 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 6 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. - Москва: Просвещение, 2020. - 159 с., с. 123

108 Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Золотая книга российского народу, 4 класс: учебник / А. Тишков, С. Н. Рудник, В. И. Власенко, О. Н. Журавлева. - Москва: Просвещение, 2022. - (2), с. 60-61

109 Так само, с. 60-61

110 Певцова Е. А. Обществознание, 7 класс: учебник / Е. А. Певцова, А. И. Кравченко. - Москва: Русское слово, 2014. - (2), с. 20-21

111 Никитин А. Ф. Обществознание, 7 класс: учебник / А. Ф. Никитин, Т. И. Никитина. - Москва: Дрофа, 2019. - 174 с., с. 41

112 Виноградова Н. Ф. Окружающий мир, 3-4 классы: Методическое пособие / Н. Ф. Виноградова. - Москва: Вентана-Граф, 2019. - 223 с. - (3), с. 200

113 Так само, с. 200

Як і у випадку з формуванням ставлення дітей до війни, у процесі висвітлення питань з відкритою відповіддю так само актуалізується ідея самопожертви, аби дитина могла самостійно пояснити її важливість. Приклади цього можна знайти на сторінках підручників 4-5 класів: *“Почему солдаты идут на смерть ради защиты своей Родины?”*¹¹⁴, *“Расскажите о героях, [...] которые защищали свою Родину. Почему они не боялись пожертвовать собственной жизнью ради нее?”*¹¹⁵.

Наскрізне формування викривленого бачення війни як засобу вирішення багатьох суспільних проблем, впровадження ідеї “священного долга” та готовності до його реалізації шляхом самопожертви є свідченнями високого ступеня мілітаризації освітнього процесу в РФ. Агресивне просування цих наративів та засвоєння їх дітьми не лише нівелює загальноприйняті принципи мирного співіснування, але й призводить до численних порушень міжнародного права, чому присвячений третій розділ цього дослідження.

Ці наративи впроваджуються на окупованих територіях України та в РФ для депортованих українських дітей. У комплексі наративи з високою вірогідністю здатні спричинити ескалацію збройної агресії РФ проти України, і не лише за рахунок російських військових, але й українського населення. Власне, це зараз демонструє генерація, представники якої вже завершили навчання в окупованому Криму, на територіях Донецької та Луганської областей, захоплених після 2014 року. Завдяки такій освіті РФ без проблем зможе мобілізувати на окупованих територіях України “вчорашніх” українських дітей на боротьбу проти власного народу. Більше того, навіть неповноліття може не стати на заваді таким діям, передусім через виховану повагу до вчинків дітей, котрі стали на “захист Батьківщини” та по жертвували власним життям.

Необхідність втручання РФ у справи “країн СНД”

Одночасно з формуванням готовності до виконання військового обов’язку із захисту РФ як Батьківщини та російського народу в деяких навчальних матеріалах можна віднайти аргументацію для дітей, чому РФ повинна втручатись в справи “країн колишнього СРСР”, “країн СНД”, а також обґрунтування “причин”, що мають виправдати розв’язання збройних конфліктів. Як наслідок, дитина може стати неспроможною чинити опір таким наративам, адже школа недвозначно готує свідомість дитини до сприйняття “дійсності”.

Але варто відзначити, що цей наратив трапляється не дуже часто. Хоча всі розглянуті матеріали були надруковані після 2014 року, такий наратив, наприклад, не пояснює причин окупації та анексії Криму, а будь-які згадки про це є епізодичними та загальними, на кшталт того, що: *“Крым - это часть великой России”*¹¹⁶.

Головна увага авторів навчально-методичної літератури сфокусована на відносинах, що склались між РФ і сусідніми країнами. Акцент зроблено на “міжнаціональних конфліктах”, а будь-які згадки про втручання РФ у відносини сусідніх суверен-

114 Так само, с. 197

115 Никитин А. Ф. Обществознание, 5 класс: учебник / А. Ф. Никитин, Т. И. Никитина. - Москва: Дрофа, 2018. - 173 с. - (7), с. 143

116 Тишков А. Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Праздник дружбы, 1 класс: учебник / А. Тишков, Е. А. Найденова, О. Н. Журавлева. - Москва: Просвещение, 2022. - 126 с., с. 98

них держав, зокрема і військовим шляхом, відсутні: *“кровопролитные конфликты не обошли территории бывшего СССР в последние два десятилетия. Самые серьезные из них: азербайджано-армянский, грузино-абхазский, грузино-осетинский. Главная причина возникновения межнациональных конфликтов в СНГ - ошибочная, а иногда и преступная национальная политика в предшествующие годы”*¹¹⁷.

Як один з приводів “розпалювання міжнаціонального конфлікту” згадується порушення прав людини: *“например, дискриминация русскоязычного населения в странах СНГ и Балтии”*¹¹⁸.

Таке визначення причин конфлікту дозволяє РФ додати його до згаданого вже твердження про те, що не можна бути “націоналістом”, тобто не можна боротись за власне самовизначення та окрему державу, а краще бути частиною чогось більшого, наприклад ЄСР, СНД, Росії. Хоча про агресію проти України в цьому контексті і не згадується прямо, збройний конфлікт в Україні для Росії є не інакше як “міжнаціональним”, викликаним “дискримінацією” російськомовного населення, що можна побачити у висловах військово-політичного керівництва РФ.

Відповідно до розглянутих вище тез, підручники пропонують учням спробувати самостійно відповісти на низку питань, відповіді на які вірогідно мають сформулювати враження, що відносини РФ з сусідніми державами є напруженими, а всередині останніх є значні економічні проблеми та “міжнаціональні конфлікти”, не властиві РФ і колишньому ЄСР: *“Россия и страны СНГ: как складываются их взаимоотношения сегодня?”*¹¹⁹, *“С ликвидацией советской власти на территорию России стали активно перемещаться жители бывших республик Советского Союза. О каких этнических процессах можно говорить в данном случае?”*¹²⁰.

Такі тези готують свідомість учнів до сприйняття панівної ролі РФ щодо долі, принаймні, “країн ЄСР, СНД”, конкретні назви держав-учасниць яких навіть не згадуються, а також до усвідомлення потреби безупинного зміцнення контролю та впливу на них з боку РФ. Фактично це є спробою утвердити та легітимізувати імперіалістичну сутність існування РФ як держави.

Врешті-решт діти перестають сприймати агресивну поведінку Російської Федерації, спрямовану на захоплення територій і знищення інших народів, як щось таке, що не відповідає базовим людським принципам. Ця політика РФ не приховується на сторінках підручників: *“В течение многих веков Россия расширяла свои границы. Освоение огромных территорий было совместным делом людей разных национальностей”*¹²¹.

---

117 Никитин А. Ф. Обществознание, 8 класс: учебник / А. Ф. Никитин, Т. И. Никитина. - Москва: Дрофа, 2016. - 253 с. - (3), с. 128

118 Обществознание, 10 класс: учебник / В. А. Тишков, Р. С. Гринберг, Г. Э. Королева, О. Б. Соболева. - Москва: Вентана-Граф, 2020. - 415 с., с. 236, 238

119 Никитин А. Ф. Обществознание, 8 класс: учебник / А. Ф. Никитин, Т. И. Никитина. - Москва: Дрофа, 2016. - 253 с. - (3), с. 131

120 Обществознание, 10 класс: учебник / В. А. Тишков, Р. С. Гринберг, Г. Э. Королева, О. Б. Соболева. - Москва: Вентана-Граф, 2020. - 415 с., с. 236, 238

121 Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Золотая книга российского народа, 4 класс: учебник / А. Тишков, С. Н. Рудник, В. И. Власенко, О. Н. Журавлева. - Москва: Просвещение, 2022. - (2), с. 30

Засвоєння такої імперіалістичної стратегії сприяє позитивному ставленню дітей до військових завоювань РФ. Цей підхід так само допомагає формуванню вже згаданого нарративу щодо необхідності постійного захисту РФ із зброєю в руках від “зовнішніх агресорів”.

Утім в сучасному світі навіть такими тезами іноді досить складно виправдати пряме завоювання РФ. Підтвердженням цього є утворення з боку РФ напівмілітарних формувань, невизнаних псевдо-державних утворень на території Молдови, Грузії, України, від контролю над якими РФ відхрещується. Вірогідно, саме тому на сторінках підручників формується позиція, що для реалізації російських імперських амбіцій спочатку застосовується так звана “м’яка сила”, коли в різні способи одній державі нав’язуються цінності іншої без прямого втручання, зокрема і військового: *“Для России важнее «приобретения» нравственного влияния на другие страны, не вмешиваясь в их управление, внутренние дела и политические отношения, но стараясь путем мирных и торговых сношений рассеять недоверие и установить прочные отношения, чтобы иметь возможность ограждать безопасность наших подданных”*¹²².

Якщо ж “м’якої сили” бракує, то, на думку авторів навчальних посібників, можна перейти до інших методів досягнення панівної ролі РФ у світі, зокрема через застосування військової сили: *“в ряде случаев такое вмешательство [во внутреннюю политику другого государства] происходит, если речь идет об угрозе международного терроризма, разработке химического, ядерного, бактериологического и другого оружия массового поражения. Такие причины в исключительных случаях служат основанием для действий по предотвращению расширения военных конфликтов на весь регион или за пределы воюющих сторон”*¹²³.

В останніх двох з розглянутих цитат фактично закарбовані мотиви збройної агресії РФ проти України з 24 лютого 2022 року, оскільки керівництво РФ стверджує, що збройна агресія РФ була “превентивною” та спрямована на *“ограждение безопасности подданных РФ”*¹²⁴ від “нападу України на РФ”, що мав от-от статися завдяки ймовірному майбутньому приєднанню України до НАТО, а також на унебезпечення від “застосування біологічної та хімічної зброї”, що її, за твердженням РФ, було масово виявлено на окупованій території України в “лабораторіях”¹²⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що українським дітям, котрі перебувають на окупованих територіях або депортовані до РФ, нав’язується імперський нарратив, що виправдовує агресивну політику проти України, буцімто обумовлену потребою припинення “міжнародного конфлікту” та “захисту РФ від військових загроз з боку України”. Де факто ж молодь переконують у необхідності обмеження права українців на самовизначення та встановлення контролю над державою Україна, яка “не здатна” існувати самостійно.

---

122 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 9 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. – Москва: Просвещение, 2021. – 224 с. – (3), с. 60

123 Так само, с. 60

124 Так само, с. 60

125 Публікації в медіа “РИА Новости” у соціальній мережі “Telegram” від 09.03-10.03.2022. URL: <https://archive.ph/Dn85b>, <https://archive.ph/uJ7Vh>

Історія Русі та діячі на території сучасної України – виключно історична, культурна та наукова спадщина РФ

Одним зі способів викорінення ідентичності є заперечення існування культури, історії та практик державності, пов'язаних із певним народом. Відповідно, тяглість існування та розвитку нації має важливе значення, особливо для дітей, які ознайомлюються із цим вперше. Для українських дітей ця тяглість, зокрема, пов'язана з історією Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, козацької доби тощо. Водночас, важлива і тяглість існування українського народу за часів контролю сучасної території України з боку Великого Князівства Литовського, Польської корони, Османської імперії, Російської імперії тощо.

У цьому контексті існують різні підходи до викладання історії Русі. Один із них заснований на тому, що історія Русі є спільною спадщиною України, Білорусі та РФ. Не вдаючись глибоко в історичне дослідження, що не є предметом оцінки цієї роботи, РФ веде свою історію в підручниках від часів Русі. На сторінках посібників з обох дисциплін досить часто викладаються історичні відомості, хоча це дещо виходить за межі фактичного навчального матеріалу. Часом історичним наративам присвячено ледь не більшу частину підручника, зокрема з предмету “Окружающий мир”.

Історія Русі (Давньої Русі, Київської Русі) авторами підручників репрезентується лише як історія Росії. Місця для української історії у цих підручниках не знайшлося, попри, принаймні, той факт, що історичні події цього періоду мали місце на теренах сучасної України.

Окрім цього, у підручниках матеріал подається таким чином, буцімто історія Русі, всі її інтелектуали, усі культурні здобутки, сама мова є виключно “русскими” та “русской”: *“Великие князья киевские создавали первые законы Древнерусского государства”*¹²⁶, *“...ведь мы с вами в XII веке. Тогда алфавит заметно отличался от современного. Мы называем его древнерусским”*¹²⁷, *“Автор этого «Слова» [прим. Слово о полку Игоревім] – неизвестный нам великий древнерусский поэт”*¹²⁸, *“Среди книг, напечатанных И. Федоровым, была и первая русская «Азбука»”*¹²⁹.

У наведених прикладах РФ подає історію “русского государства” як історію Росії того часу, коли самих понять “Россия”, “русский”, “русский язык”, “русский писатель” не існувало взагалі. Такий спосіб подання інформації без роз’яснень слова “русский” (“древнерусский”) спрямований на утвердження наративу, за змістом якого історія Русі є **ВИНЯТКОВО** історією того, що нині називається РФ.

Подальша історія на теренах сучасної України після занепаду Київської Русі не досліджується та сприймається як власна історія Росії, адже це територія “русского государства”. Таке вузькоглядне і спотворене трактування ладне призвети до того,

126 Вахрушев А. А. Окружающий мир, 3 класс, 2 часть: Учебник / А. А. Вахрушев, Д. Д. Данилов, Е. В. Сизова. - Москва: Баласс, 2015 - 144 с. - (4), с. 31

127 Так само. с. 35

128 Так само, с. 44

129 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 6 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. - Москва: Просвещение, 2020. - 159 с., с. 77

що українські діти “природно” будуть сприймати українців як штучну націю, що не мала власної історії та мови, а тому значно легше сприйматимуть тези, що Україна “була створена Австро-Угорщиною чи В.І. Леніним”. І якщо мешканці окупованих територій погодяться із тим, що населення України – це насправді росіяни, яких “необхідно звільнити”, це стане надзвичайно вагомим допоміжним чинником в досягненні мети агресії РФ проти України.

На додаток до цього інтелектуали, котрі діяли за імперських часів на теренах сучасної України, вважаються виключно росіянами, попри той факт, що з позиції сучасної історіографії, щонайменше, є сумніви щодо ідентичності певних діячів, які можуть вважатись українськими: *“Из наследия русского философа В.В. Зеньковского”, “В.И. Вернадский ... российский ученый”, “...в России сложилась плеяда правоведов... Среди них можно назвать ... Б.А. Кистяковского”*¹³⁰.

Таким чином, у дітей формується стале уявлення, що в Україні не було власної історії, інтелігенції та державотворення. Внаслідок цього депортовані українські діти та українські діти на окупованих територіях не зможуть прослідкувати тяглість історичного становлення та розвитку України в її сучасних кордонах. Це так само стосується і “малої батьківщини” учня – місця його безпосереднього проживання на окупованій території України, що в його історичній свідомості починає позиціонуватися як частка “исконно русской земли”, яка має належати лише одній сучасній державі – РФ.

---

130 Боголюбов Л. Н. Обществознание, 8 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов, А. Ю. Лазебникова, Н. И. Городецкая. - Москва: Просвещение, 2014. - 255 с., с. 79

Боголюбов Л. Н. Обществознание, 9 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. - Москва: Просвещение, 2021. - 224 с. - (3), с. 28, 134

В | “ОСНОВЫ РЕЛИГИОЗНЫХ КУЛЬТУР И СВЕТСКОЙ ЭТИКИ” ТА “ОСНОВЫ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ НАРОДОВ РОССИИ”

“Основы религиозных культур и светской этики” та “Основы духовно-нравственной культуры народов России” - предметні галузі, що містять два курси - обов'язковий курс для учнів 4 класу “Основы религиозных культур и светской этики” та факультативний курс для учнів 5 класу “Основы духовно-нравственной культуры народов России”, який є логічним продовженням попереднього курсу.

Федеральний перелік 2014 року визначив, що для засвоєння обов'язкової предметної галузі “Основы религиозных культур и светской этики” учням 4 класів було запропоновано підручники з “Основ религиозных культур и светской этики” та “Основ духовно-нравственной культуры народов России”¹³¹. Цей ж перелік передбачав ще наявність факультативної предметної галузі “Основы духовно-нравственной культуры народов России” для учнів 5 класу, для якої було запропоновано підручники з аналогічною назвою.

У 2020 році федеральний перелік було змінено у частині предметної галузі “Основы религиозных культур и светской этики”, яка тепер пропонувала підручники лише з відповідній назві галузі найменуванням, а програма курсу “Основы духовно-нравственной культуры народов России” для 5 класів була розширена та подовжена до 9 класу включно¹³².

У межах обох предметних галузей обов'язковими для опрацювання є такі підручники: “Основы религиозных культур народов России”, “Основы православной культуры”, “Основы иудейской культуры”, “Основы буддийской культуры”, “Основы исламской культуры”, “Основы мировых религиозных культур” та “Основы светской этики”. Відповідно, вибір підручника з обох галузей для дітей з обов'язковим зазначенням одного з “підпредметів” здійснюється за заявою батьків або законних представників, учнів¹³³.

Програми дисциплін обох предметних галузей були розроблені відповідно до рекомендацій “Федерального государственного образовательного стандарта начального общего и основного общего образования”, а також до відповідних рекомендацій Міністерства освіти та науки РФ.

---

131 Приказ Министерства образования и науки РФ от 31 марта 2014 г. N 253, 2014. URL: <https://archive.ph/7Pq2z>

132 Приказ Министерства просвещения РФ от 20.05.2020 року N 254, 2020. URL: <https://mo.mosreg.ru/download/document/8605117>, <https://archive.ph/aGhmt>, <https://archive.ph/pyu7r>
Приказ Министерства просвещения РФ от 23.12.2020 року N 766, 2020. URL: https://fpu.prosv.ru/docs/Prikaz_766_ot_23_12_2020_skan.pdf, <https://archive.ph/m6U5v>

133 Ст. 87, Федеральный закон от 29.12.2012 N 273-ФЗ “Об образовании в Российской Федерации”. URL: https://web.archive.org/web/20221126132132/https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/0de7845187501423002e9572e4903056b41b3f7f/

За своїм змістом та метою наведені курси предметної галузі “Основы религиозных культур и светской этики” є схожими, тому в межах цього дослідження результати їхнього аналізу спільно представлені в цьому розділі.

- ▶ *Загальна мета обох курсів – дати “общие представления об исторических и культурных традициях Русской Православной Церкви: основах православного христианского вероисповедания, нравственных ценностях, обрядах”¹³⁴.*
- ▶ *Зокрема серед основних результатів, які діти мають досягти по завершенню обох курсів, зазначено формування “базового уровня личности гражданина, патриота, носителя ценностей гражданского общества, осознающего свою причастность к судьбе Родины, глобальным проблемам современности, свою роль в их решении, уважающего ценности иных культур, конфессий, мировоззрений”¹³⁵.*

Мета, цілі та відповідно зміст досліджених навчальних матеріалів загалом просувають наративи про т.зв. спільну російську ідентичність, в основі якої знаходиться російська мова та культура, та існування якої безперервно пов’язане з виконанням громадянського обов’язку захисту батьківщини, тобто Росії. Просування таких наративів, зокрема на тимчасово окупованих територіях України, передусім спрямоване на стирання національної ідентичності українських учнів, змушених навчатися в окупаційних школах, навчання їм загальноросійської громадянської ідентичності разом з російською мовою і культурою та відчуттям потреби виконання “громадянського обов’язку”, зокрема зі зброєю в руках.

Загалом у межах дослідження було проаналізовано 7 підручників для 4–6 класів та 9 методичних посібників для вчителів 4–9 класів.

Найвища духовно-моральна цінність – патріотизм і повна відданість Батьківщині

Патріотичне виховання – багатозаровий процес, який полягає у вивченні історії, традицій, звичаїв національної, культурної, етнічної спільноти та держави в цілому. Його реалізація передбачає формування поваги, любові, толерантного ставлення та турботи до свого народу, культури, його традицій, тощо. Безсумнівно, виховання патріотичних почуттів до власної країни є необхідною складовою навчання дітей у будь-якій державі. Між тим РФ вкладає у патріотичне виховання набагато вужчі та більш деталізовані ідеї, що навряд чи можуть бути виправдані дискурсом любові до Батьківщини та полягають у:

- сліпій і фанатичній любові до держави;
- безумовній відданості та довірі, що виявляється, зокрема, через готовність зі зброєю в руках воювати за інтереси РФ.

134 Основы духовно-нравственной культуры народов России. Основы православной культуры: учебник для 6 класса общеобразовательных организаций / протоиерей Виктор Дорофеев, диакон Илья Кокин, О.Л. Янушкявичене, Ю.С. Васечко. – М.: ООО “Русское слово – учебник”, 2016. – 160 с.: ил. – (Инновационная школа), с. 3

135 Основы светской этики. Методическое пособие к учебнику А. А. Шемшурина, Н. М. Брунчуковой, Р. Н. Демина и др. “Основы светской этики. 4 кл.” / И. Б. Катыхева, К. В. Савченко, Т. Д. Шапошникова; под ред. Т. Д. Шапошниковой. – М.: Дрофа, 2018. – 229 с. – (Российский учебник), с. 8

Подібні ідеї, які РФ вкладає у патріотичне виховання та примусово нав'язує дітям на окупованих територіях України не лише суперечать базовим принципам забезпечення права на освіту, а й також призводять до руйнівного впливу на формування української національної ідентичності у цих дітей, їх сприйняття України як своєї батьківщини та продукування у дітей бажання приєднатися до збройних сил РФ.

Серед головних питань порядку денного патріотичного виховання у російських підручниках визначено: *“Гражданственность как чувство Родины, неразрывной связи с Отечеством, причастности к его судьбе”*¹³⁶. До прикладу розподіл інформації у змісті одного з підручників з курсу “Основ религиозных культур и светской этики” у 4 класі виглядає приблизно так: близько 60% матеріалу підручника присвячено темі патріотизму, 25% - етичним цінностям, і 15% - навколишньому середовищу:

Содержание

Чему учит светская этика	5
Чему учит этика.....	6
Об этике светской и религиозной...	13
Человек и его Родина	17
Любовь к Родине — высшее нравственное чувство.....	18
Семья — первая любовь человека...	25
Дом согревает не печь, а любовь и согласие.....	32
Труд на благо Родины.....	35
Защита Родины — долг гражданина!.....	43
Праздничные дни России.....	51
Человек и природа	59
Любовь к природе — что это значит?.....	60
О добродетелях и пороках	71
Делать добро!.....	72
Совість — наших дел свидетель и судья!.....	109
Поговорим об этикете	115
Как правильно себя вести?.....	116
Виды этикета.....	119
Словарик.....	142

Скріншот сторінки одного з досліджуваних підручників¹³⁷

Інші навчальні матеріали до курсів “Основы религиозных культур и светской этики” та “Основы духовно-нравственной культуры народов России” також містять схожий розподіл об’єму тем: інформація, що висвітлює поняття патріотизм через загальні ідеї вірності держави та її захисту як головного і єдиного обов’язку завжди відведено найбільше місця у підручниках і методичних рекомендаціях.

136 Основы религиозных культур и светской этики. Основы светской этики. Методическое пособие. 4 класс : пособие для учителей общеобразоват. организаций / А. И. Шемшурин. - М. : Просвещение, 2015. - 78 с., с. 17-18

137 Основы религиозных культур и светской этики: основы светской этики : 4 класс : учебник для учащихся общеобразовательных организаций : в 2 ч. Ч. 2 / Н. Ф. Виноградова. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Вентана-Граф, 2016. - 144 с. : ил., - с. 144

Крім такого розподілу тем, зокрема методичні рекомендації, містять поради для вчителів, у якому напрямку розвивати уроки з метою “якісного висвітлення текстів підручників та ефективного їх засвоєння дітьми”. В основному ці поради представлені тезово та як варіант розвитку дискусії під час уроків. Наприклад:

- ▶ *“Любовь к Отечеству, Родине сравнима лишь с любовью к своим родителям – отцу и матери. Потеря Родины означает потерю человеком личного достоинства и счастья”¹³⁸.*
- ▶ *“Защита Отечества – долг каждого гражданина, его почётная обязанность. Что помогает народу выстоять в эпоху невзгод и испытаний? «Если народ един, он непобедим». Примеры героических подвигов представителей разных народов России”¹³⁹.*
- ▶ *“Основы чувства любви к матери и Родине. Общее и особенное. Патриот, гражданин – сын Отечества, его защитник. Когда вырастет гражданин, Родина спокойна. Основные понятия: патриот, патриотизм, гражданин, гражданственность, любовь, служение, долг”¹⁴⁰.*

Такі “поради” з організації уроків не лише сприяють виробленню та/або зміцненню думки у дитини щодо образу Росії як своєї батьківщини, а й формують впевненість у потребі її постійного захисту, зокрема і через зброю.

В одному з підручників також було присутнє творче завдання для учнів на предмет дослідження прислів'я та приказок, пов'язаних саме з вихованням патріотичних почуттів: *“Береги Родину, как зеницу ока. [...] На чужой стороне Родина милей вдвойне. [...] Жить - Родине служить. Кто за Родину горой, тот истинный герой. [...] Главное в жизни - служить Отчизне”¹⁴¹.*

Внаслідок просування наведених наративів, залежно від віку української дитини, тривалості її навчання та роботи з російськими навчальними матеріалами, у неї може сформуватись, або остаточно укорінитися, невластиве їй відчуття приналежності до російського народу та патріотичне ставлення до РФ як до власної Батьківщини. Це може перешкодити процесу формування у дітей української ідентичності, або зруйнувати її. Таким чином, відбувається примусова асиміляція українських дітей з російськими, що у свою чергу суттєво не тільки ускладнює майбутню реінтеграцію окупованих територій України, а й веде до часткового зникнення української національної групи.

---

138 Основы религиозных культур и светской этики : 4 класс : методическое пособие / Н.Ф. Виноградова. - М. : Вентана- Граф, 2015. - 184 с., с. 158

139 Так само. с. 39-40

140 Основы религиозных культур и светской этики. Основы светской этики. Методическое пособие. 4 класс : пособие для учителей общеобразоват. организаций / А. И. Шемшурина. - М. : Просвещение, 2015. - 78 с., с. 29

141 Основы духовно-нравственной культуры народов России : 5 класс : методические рекомендации / Н. Ф. Виноградова. - М. : Вентана-Граф, 2018. - 64 с. : ил. - (Российский учебник), с. 29-30

Героїзація “російських військових подвигів” і готовність до самопожертви на війні як вияв патріотизму

Основи патріотичного виховання в російських підручниках з обох предметів для 4-6 класів розкриваються через приклади подвигів учасників “Великой Отечественной войны 1941-1945” та інших “вітчизняних війн”.

Зокрема, неодноразово зустрічаються творчі завдання такого змісту чи на самостійне опрацювання, чи як робота у класі: *“Кроме того, необходимо заранее спланировать групповую (или индивидуальную) работу по подготовке сообщений о подвигах россиян в годы Великой Отечественной войны (в том числе и при обороне Крыма), городах-героях (в том числе о Севастополе и Керчи) и городах воинской славы”*¹⁴², або *“Индивидуальное к следующему уроку: Подготовьте сообщение о подвигах, совершенных рядовыми гражданами во имя своей Родины. Подберите иллюстративный материал к выступлению. Это может быть рассказ о действиях партизан во время Отечественной войны 1812 года, о героях Великой Отечественной войны, о детях-героях, о родственниках учащихся, жизнь которых была связана с событиями XX века (ветераны войны и труда)”*¹⁴³. Зі змісту видно, що крім пошуку подвигів росіян, пропонується їх шукати на окупованих територіях України, які в ракурсі російської політики представляються “исконно русскими”. У такий спосіб намагаються закріпити погляд в українських дітей, що окуповані території ніколи не належали власне Україні.

Методичні рекомендації для вчителів до обох предметів так само рекомендують осмислення саме воєнних подвигів та їх героїв, як засіб вивчення основ релігійної та світської етики та культури, зокрема поняття “патріотизму”. Щонайменше 3 з 4 методичних рекомендацій з предмету “Основы религиозных культур и светской этики” для 4 класу містять приклади структури уроків, акцентовані на темі подвигів окремих особистостей під час Другої світової війни: *“Тема: «Когда люди объединяются». Программное содержание: Защита Отечества - долг каждого гражданина, его почётная обязанность. Что помогает народу выстоять в эпоху невзгод и испытаний? [...] Примеры героических подвигов представителей разных народов России. [...] З метою досягнення “найкращого результату” методичні посібники рекомендують вчителям проводити у класі інтерактивні бесіди на теми: “«Воины каких национальностей участвовали в Великой Отечественной войне и совершали подвиги?», «Во имя чего они отдавали свои жизни?», Какие качества они продемонстрировали на войне?»*¹⁴⁴.

142 Основы религиозных культур и светской этики. Модули: “Основы мировых религиозных культур”, “Основы светской этики”: Методические рекомендации к учебникам для 4 класса общеобразовательных организаций (с примерами рабочих программ). Пособие для учителя / Н. И. Ворожейкина. - Смоленск: Ассоциация 21 век, 2017. - 48 с., с. 26

143 Основы светской этики. Методическое пособие к учебнику А. А. Шемшурина, Н. М. Брунчуковой, Р. Н. Демина и др. “Основы светской этики. 4 кл.” / И. Б. Катыева, К. В. Савченко, Т. Д. Шапошниковой; под ред. Т. Д. Шапошниковой. - М. : Дрофа, 2018. - 229 с. - (Российский учебник), с. 163

144 Основы религиозных культур и светской этики : 4 класс : методическое пособие / Н.Ф. Виноградова. - М. : Вентана- Граф, 2015. - 184 с., с. 39-40

Крім призвичаєння українських дітей до понять “війна” та “російські подвиги”, формування до цих явищ позитивного або, принаймні, нейтрального ставлення, наративи підручників підштовхують дітей до формування готовності пожертвувати власним життям заради виконання патріотичного обов’язку. Серед прикладів можна згадати про один з розділів досліджуваних підручників: *“Статья Конституции РФ о защите Отечества как долге и обязанности гражданина. Великая Отечественная война - пример выполнения этого долга представителями всех народов России. Обсуждение различных точек зрения на тему «Как мы понимаем статью Конституции РФ об обязанности гражданина защищать Родину?». Объяснение пословиц «Если народ един, он непобедим», «Кому дружба дорога, тот вместе бьёт врага».”*¹⁴⁵

Когда была Великая Отечественная война?

Готовность к самопожертвованию — качество героя-патриота

Началась Великая Отечественная война. На защиту Родины от фашистов встали мужчины и женщины, военные и штатские, взрослые и дети. Война потребовала от народа великих жертв, героизма и самопожертвования. Но никто не думал о себе, во имя свободы и независимости своей Отчизны отдавали жизнь миллионы россиян.

Скріншот сторінки одного з досліджуваних підручників¹⁴⁶.

Обсудим вместе. Какое чувство владело защитниками нашей Родины в годы Великой Отечественной войны? Почему советский народ победил фашистов?

Великая Отечественная война сплотила советских людей, раскрыла их патриотические чувства: солдаты самоотверженно сражались на полях войны, отдавали жизнь за Родину; работники тыла, не жалея сил, помогали воинам победить.

Скріншот сторінки одного з досліджуваних підручників¹⁴⁷.

Таким чином, формуючи почуття патріотичної відданості РФ, освіта мілітаризує українських дітей через надання безлічі прикладів “військової звитяги у російських

145 Так само, с. 27

146 Основы религиозных культур и светской этики: основы светской этики : 4 класс : учебник для учащихся общеобразовательных организаций : в 2 ч. Ч. 2 / Н. Ф. Виноградова. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Вентана-Граф, 2016. - 144 с. : ил., с. 47

147 Так само, с. 56

вітчизняних війнах”. Внаслідок цього діти мають дійти висновку, що самопожертва як результат виконання військового обов’язку – найвищий вияв патріотизму. Це дозволяє ідеологічно готувати українських дітей на окупованих територіях до збройного протистояння з власною державою – Україною, або у складі російських збройних формувань, або таких, що контролює РФ, або чинити самостійний опір Україні.

В | “ОСНОВЫ БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ”

Метою предмету “**Основы безопасности жизнедеятельности**” (“ОБЖ”) російські автори визначили формування в учнів умінь та навичок розпізнавати та уникати небезпечних для життя ситуацій, нейтралізувати конфлікти, вирішувати складні питання соціального характеру, грамотно поводитись у надзвичайних обставинах. Програми з курсу “Основы безопасности жизнедеятельности” на рівні основної та середньої загальної освіти в РФ (5–11 класи) розроблені на основі “Концепции преподавания учебного предмета «Основы безопасности жизнедеятельности»”¹⁴⁸ та відображають основні вимоги “Федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования”¹⁴⁹.

Окремі розділи програми до курсу “ОБЖ” постійно актуалізуються за відповідними документами у сфері безпеки, затвердженими на загальнодержавному рівні, зокрема “Стратегией национальной безопасности Российской Федерации”, “Доктриной информационной безопасности Российской Федерации (Указ Президента Российской Федерации от 5 декабря 2016 г. N 646)”, “Национальными целями развития Российской Федерации на период до 2030 года (Указ Президента Российской Федерации от 21 июля 2020 г. N 474)” та “Государственной программой Российской Федерации “Развитие образования” (Постановление Правительства РФ от 26.12.2017 г. N 1642)”¹⁵⁰.

У програмах до курсу “ОБЖ” серед заявлених бажаних результатів від учнів, крім вимог до розуміння поняття “безпеки”, основ надання першої домедичної допомоги, протипожежної безпеки тощо, наявні також такі:

▶ *“Патриотическое воспитание: осознание российской гражданской идентичности в поликультурном и многоконфессиональном обществе, проявление интереса к познанию родного языка, истории, культуры Российской Федерации, своего края, народов России; ценностное отношение к достижениям своей Родины - России, к науке, искусству, спорту, технологиям, боевым подвигам и трудовым достижениям народа; уважение к символам России, государственным праздникам, историческому и природному наследию и памятникам, традициям разных народов, проживающих в родной стране; формирование чувства гордости за свою Родину, ответственного отношения к выполнению конституционного долга - защите Отечества”;*

148 Концепция преподавания учебного предмета “Основы безопасности жизнедеятельности” в образовательных организациях российской федерации, реализующих основные общеобразовательные программы. Утверждена Решением Коллегии Министерства просвещения Российской Федерации протокол от 24 декабря 2018 г. N ПК-1вн. URL: <https://web.archive.org/web/20230114114701/http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=EXP&n=333770>

149 Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. Утвержден Приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. N 1897. URL: <https://web.archive.org/web/20221019215131/http://fgos.ru/fgos/fgos-ooo>

150 Примерная рабочая программа основного общего образования “Основы безопасности жизнедеятельности” (для 8–9 классов образовательных организаций). URL: <https://web.archive.org/web/20220516045115/https://edsoo.ru/download/339/?hash=091b908683e38271f67831cf9549369c>

- “Гражданское воспитание: [...] понимание и признание особой роли России в обеспечении государственной и международной безопасности, обороны страны, осмысление роли государства и общества в решении задачи защиты населения от опасных и чрезвычайных ситуаций природного, техногенного и социального характера”¹⁵¹.

Підручники та методичні рекомендації для вчителів з курсу “Основы безопасности жизнедеятельности” для 5-11 класів містять наративи, здатні формувати в українських дітей світогляд, який може бути використано для продовження агресії РФ і закріплення анексії нею частини українських територій.

За результатами дослідження було проаналізовано 14 підручників, 9 робочих зошитів і 2 методичні посібники. Було виявлено наративи, що можуть бути свідченнями мілітаризації українських дітей, зокрема, в окремих спеціальних розділах, присвячених опануванню допризовної військової підготовки та “знайомству” з російською армією.

Непереможність російської армії та романтизація “військових подвигів”

Тема армії РФ посідає одне з провідних місць у програмі курсу “ОБЖ”. Якщо підручники 5-9 класів здебільшого розповідають про побутові загрози життю та здоров’ю людини, навчають, як уникати їх, то програма 10-11 класів цілком і повністю присвячена Збройним Силам РФ.

Скріншоти
обкладинок
досліджуваних
навчальних
посібників
(перший¹⁵² та
другий¹⁵³)

151 Так само, с. 17-18

152 Основы безопасности жизнедеятельности: 10-й кл.: 0-75 учебник для общеобразовательных учреждений / М.П. Фролов [и др.]; под ред. Ю.Л. Воробьева. - Москва : АСТ, 2013. - 350, [2] с.: ил.

153 Тетрадь для оценки качества знаний к учебнику В. Н. Латчука, В. В. Маркова, С. К. Миронова, С. Н. Вангородского “Основы безопасности жизнедеятельности”. Базовый уровень. 10 кл. / В. Н. Латчук, С. К. Миронов. - М. : Дрофа, 2014. - 61, [3] с.: ил.

У навчальних матеріалах через історичний контекст демонструється “велич” армії РФ, яку автори намагаються подати як надзвичайно могутню та непереможну. До прикладу, у одному з підручників для 10-11 класів у тексті параграфа зазначено: *“На всем протяжении отечественной истории русскому народу приходилось вести вооруженную борьбу, защищая свою землю, свободу и независимость от иностранных захватчиков. Российские воины всегда отличались несгибаемой волей к победе, стойкостью в обороне, твердой решимостью в наступлении. [...] незыблемой традицией и духовной силой нашей армии оставались патриотизм, верность долгу, служение Отечеству”*¹⁵⁴. Окремий розділ підручника виділений для інформації про так звану *“боевую славу российских воинов”*¹⁵⁵.

Сучасну армію теж подають як таку, що здатна перемогти будь-якого противника: *“Вооруженные Силы Российской Федерации обладают мощным арсеналом сил и средств, способных противостоять любому агрессору”*¹⁵⁶.

Описуючи російське військо, автори підручників акцентують увагу на його особливій шляхетній ролі, що нібито притаманна йому протягом століть, – слугувати виключно засобом захисту від численних зовнішніх ворогів. Ось як, наприклад, описується історія російського військового морського прапора: *“в 1668 г. на русском боевом корабле «Орел» был поднят первый морской флаг [и] сочетал в себе три цвета: красный, синий и белый, символизирующие благородство, верность, мужество”*¹⁵⁷. Прямо наголошується на історичній зразковості російської армії: *“Взаимовыручка и взаимопомощь воинов стала традицией, которая воспитывает сплоченность, веру в товарища и его помощь в бою. Российская армия всегда отличалась внутренней сплоченностью и коллективизмом: один за всех и все за одного”*¹⁵⁸. Відтак створюється образ ідеальної російської армії, яка є в цілому всемогутньою, а кожен окремий її представник володіє винятковими особистими якостями.

Для персоніфікації цих тез автори спрямовують увагу учнів на російських військових, які отримали нагороди під час виконання бойових завдань. Зокрема, у робочому зошиті до підручника з “ОБЖ” для 11 класу учням, для закріплення вивченого матеріалу, пропонують виконати практичне завдання – обрати з поданого нижче переліку чотирнадцяти прізвищ: *“полных Георгиевских кавалеров”, “четырежды Героев Советского Союза”, “трижды Героев Советского Союза”*¹⁵⁹.

Окремий акцент у подібних завданнях зроблений і на діяльності неповнолітніх під час воєнних дій. Для закріплення опанованого матеріалу учням пропонують обрати тему для подальшого дослідження. У одному із таких завдань навчальною дослідницькою темою є *“сыны полка – сыны России: судьба подростков в*

---

154 Основы безопасности жизнедеятельности : 10 - 11 классы: базовый уровень : учебник / С.В. Ким., В.А. Горский. - М. : Вентана-Граф, 2019. - 397 с., с. 106

155 Так само, с. 289-293

156 Так само, с. 112

157 Так само, с. 124

158 Так само, с. 124

159 Тетрадь для оценки качества знаний к учебнику В.Н. Латчука, В.В. Маркова, С.К. Миронова, С. Н. Вангородского “Основы безопасности жизнедеятельности”. Базовый уровень. 11 кл. / В.Н. Латчук, С.К.Миронов. - М. : Дрофа, 2015. - 60, [4] с. ил., с. 30

1941-1945 зг.”¹⁶⁰. Відтак, в учнів може скластися хибне враження, що участь дітей у війні є не лише прийнятною, а й заохочуваною державою, що такі дії є престижними, гідними поваги та увіковічення пам’яті про них серед наступних поколінь. Небезпека завдання у формі проведення “учебного дослідження” полягає в тому, що учні змушені самостійно відтворювати та артикулювати тези, що виправдовують подібну поведінку.

Наратив героїчності російської армії демонструється не лише через часто викривлене викладення історичних подій, а й через приклади з літератури, що переважно ретранслюють наративи офіційної пропаганди радянського періоду. Автори навчальних посібників романтизують діяльність армії, пропонуючи учням формувати уявлення про певні події за допомогою художніх творів. Наприклад, у практичних письмових завданнях учням для навчального дослідження дають наступні теми: “подвиг захитників Брестської фортеці (по повісті Бориса Васильєва «В списках не значилась»”, “служу Отчезеству: легенда ВДВ (по матеріалам біографії В.Ф. Маргелова (1908-1990), командуючого ВДВ, Героя Советського Союзу)”¹⁶¹. Внаслідок таких завдань війна романтизується у свідомості дітей. Цей навчальний предмет замість репрезентації правдивої тези про війну як жажливі втрати та людське лихо, як трагедію цілих поколінь поширює наратив, що участь у будь-якій війні на стороні Росії є не лише почесною, але чи не єдиною справою, яка зробить людину героєм.

Наведені тези здатні сформувати у свідомості українських дітей, котрі вивезені до РФ або перебувають на окупованих територіях, переконання у тому, що російська армія, яка окупувала територію України, буцімто переслідувала шляхетну мету захисту населення. Більше того, оскільки вона непереможна, то безглуздо чинити їй опір.

Цей навчальний курс, поширюючи відомості про масовий героїзм в умовах війни, закріплює у свідомості дитини переконання у тому, що російські військові, захисники миру та безпеки, роблять лише “хороші” вчинки, але нехтує об’єктивною та правдивою інформацією про злочинність дій російської армії на території України, які здебільшого пов’язані із вчиненням масових міжнародних злочинів. З урахуванням активного навчання патріотизму у рамках цього та інших навчальних предметів, це може спонукати дітей ставати “героями” у лавах російської армії, зокрема, через участь у війні Росії проти України. Наслідком романтизації війни є натхненне ставлення до неї, що маскує її дійсну сутність - нелюдські страждання, руйнування, біль, втрати та смерть.

Російська військова служба – “честь и достоинство Отечества”

У підручниках з ОБЖ для 10 та 11 класів багато уваги приділяють допризовній підготовці. Зокрема, учні повинні опанувати розділи “Военная безопасность государства” [у підручнику два такі розділи мають однакову назву і для 10, і для 11 класу], передусім такі теми, як: “Состав Вооруженных Сил Российской Федерации”, “Воинская обязанность и военная служба”, “Права и обязанности военнослужа-

160 Основы безопасности жизнедеятельности : 10 - 11 классы: базовый уровень : учебник / С.В. Ким., В.А. Горский. - М. : Вентана-Граф, 2019. - 397 с., с. 126

161 Так само, с. 113

щих”, “Боевые традиции и ритуалы Вооруженных Сил Российской Федерации”¹⁶², “Правовые основы воинской обязанности”, “Правовые основы воинской службы”, “Подготовка граждан к военной службе: обязательная и добровольная”, що детально інформують про Збройні сили РФ¹⁶³. Окрім того, автори підручника описують особливості служби у сучасній російській армії, зокрема, через розкриття таких тем, як “Требования воинской деятельности к личности военнослужащего”, “Особенности военной службы по призыву и альтернативной гражданской службы”¹⁶⁴, та розповідають про можливість проходження військової служби за контрактом¹⁶⁵. Вивчаючи ці теми, учні мають опанувати інформацію про статuti Збройних Сил РФ, ознайомитися із правами та обов’язками російських військовослужбовців, правилами військової дисципліни, поняттями “мобілізація”, “военные сборы”, сутність обов’язкової підготовки громадян до військової служби, з “военно-учетными специальностями”, з правилами постановки на військовий облік¹⁶⁶. Крім того, учні повинні опрацювати текст військової присяги російського військовослужбовця та відтворити його в одному із письмових завдань¹⁶⁷. Якщо подання цих знань дітям, котрі проживають у межах міжнародно визнаних кордонів РФ, може вважатись таким, що не виходить за межі розсуду держави, то такі самі дії на окупованих територіях, де українські діти примушені не лише ознайомлюватися з такою інформацією, а ще демонструвати правильне сприйняття нав’язуваних наративів, передусім власну “готовність” до виконання “священного обов’язку” служити у збройних силах держави-агресора, яка здійснила агресію на державу їхнього громадянства, є не тільки неприпустимими, а й злочинними.

Непряме заохочення до служби у Збройних Силах Росії відбувається, зокрема, через інформування учнів про пільги, отримувані військовослужбовцями. Приміром, в одному із завдань 11-класникам пропонують доповнити схему, указавши “социальные гарантии и компенсации военнослужащим, проходящим военную службу по призыву”¹⁶⁸. Для учнів, котрі залишилися на окупованій території без засобів для існування та можливості виїзду, у комплексі із нав’язуванням наративів про патріотичне ставлення до Росії, всеохоплюючу російську ідентичність, престижність і примарну святість “обов’язку” служби у російських збройних силах, це може стати додатковим стимулом проходити службу у Збройних Силах Російської Федерації.

Окрім детального опису у підручниках допризовної підготовки, якої учні так чи інакше не уникнуть, навчальні матеріали з курсу “ОБЖ” містять численні згадки про сучасних російських військовослужбовців, котрі начебто мають ідеалізовані особисті якості. У змісті одного з проаналізованих підручників та “тетрадей для оценки качества знаний” до підручників для 11 класу можна віднайти окрему тему, присвячену цьому наративу: “Военнослужащий – защитник своего Отечества. Честь

---

162 Так само, с. 110-127

163 Так само, с. 256-268

164 Так само, с. 274-277

165 Так само, с. 262

166 Так само, с. 271, 272, 267, 268, 269-270, 261

167 Тетрадь для оценки качества знаний к учебнику В.Н. Латчука, В.В. Маркова, С.К. Миронова, С. Н. Вангородского “Основы безопасности жизнедеятельности”. Базовый уровень. 11 кл. / В.Н. Латчук, С.К.Миронов. - М. : Дрофа, 2015. - 60, [4] с. ил., с. 35

168 Так само, с. 34

и достоинство воина Вооруженных Сил России”¹⁶⁹. У цій темі автори підручника виділяють підтеми: “Военнослужащий - патриот, с честью и достоинством несущий знания защитника Отечества”, “Военнослужащий - специалист, в совершенстве владеющий оружием и военной техникой”, “Военнослужащий - подчиненный, строго соблюдающий Конституцию и законы Российской Федерации, выполняющий требования воинских уставов, приказы командиров и начальников”¹⁷⁰. У наступній підтемі учням одразу надають інформацію про те, “Как стать офицером Российской Армии” та пропонують детально розглянути процес вступу у російські військові вищі навчальні заклади, ознайомитися із переліком необхідних документів та можливостями вступу поза конкурсом¹⁷¹. Тобто, учнів поступово підводять до висновків, що варто служити у російській армії, і надають докладну інструкцію, як потрапити на цю службу.

Для закріплення тем із допризовної підготовки учням пропонують відповісти на запитання “Что такое патриотизм и каким образом он проявляется у военнослужащих?” “Что, по вашему мнению, означает выражение «выполнить воинский долг?»”¹⁷², а також провести “учебное исследование” на теми: “Морально-психологические качества военнослужащих Вооруженных Сил Российской Федерации” та “Служба по контракту и ее перспективы”, “Ваши земляки - защитники России”¹⁷³, фактично змушуючи учнів з окупованих територій вже самостійно продукувати наративи про удавану “престижність” і “перспективність” служби у російській армії.

РФ – гарант світової безпеки

Поряд із формуванням спроможності дитини стати частиною армії РФ, навчальні матеріали намагаються нав’язати думку про наявність незчисленних світових загроз для РФ, на які їхня армія змушена реагувати. Фактично ж дитину готують до сприйняття агресивної політики вищого державного керівництва РФ, переслідуючи мету спрощення її майбутнього залучення до участі в збройній агресії проти третіх держав без докорів сумління.

Протягом 10-11 класів учні мають усвідомити не лише так звану “могутність” та “престижність” російської армії як у історичному, так і сучасному контекстах, але переконатися у тому, що Збройні Сили РФ нібито виконують найважливішу роль у світовій системі безпеки та миру.

Створення наративу починається із опису того, що таке військова загроза та загроза національній безпеці:

---

169 Так само с. 37-40; *та*

Основа безопасности жизнедеятельности. 11 кл. : учеб. для общеобразоват. учреждений / В.В. Марков, В.Н.Латчук, С.К.Миронов, С.Н.Виноградский. - 13-е изд., стереотип. - М. : Дрофа, 2013. - 302, [2] с. : ил. с. 196-229

170 Там само, с. 196-213

171 Так само, с. 213-225

172 Основа безопасности жизнедеятельности : 10 - 11 классы: базовый уровень : учебник / С.В. Ким, В.А. Горский. - М. : Вентана-Граф, 2019. - 397 с., с. 126

173 Так само, с. 119, 126

- ▶ *“деятельность, связанная с распространением и пропагандой идеологии фашизма, экстремизма, терроризма и сепаратизма, нанесением ущерба гражданскому миру, политической и социальной стабильности в обществе;*
- ▶ *“деятельность радикальных общественных объединений и группировок, а также частных лиц, направленная на [...] разрушение традиционных российских духовно-нравственных ценностей”¹⁷⁴.*

Проблема таких освітніх формулювань для українських дітей полягає в тому, що РФ використовує наведені терміни до дій, змісту яких вони не відповідають. Наприклад, в окупованому Криму переслідують за “екстремізм” у випадку реалізації права на свободу висловлювання переконань, світогляду та віросповідання, а право на самооборону України від агресивних дій РФ іменують “фашизмом та тероризмом”. У результаті, у дітей на окупованих територіях не лише з’являється викривлене розуміння низки понять, але формується зручне для РФ обґрунтування “приводів” до “спеціальної воєнної операції”, власне - агресивної війни РФ проти України. Відтак зростає ризик майбутньої участі учнів з окупованих територій у збройному конфлікті в лавах окупаційної армії.

Автори підручників особливо наголошують на важливій безпековій ролі РФ у сучасному світі. Наприклад, до стратегічних цілей національної оборони РФ автори підручника для 10 класу відносять *“предотвращение глобальных и региональных войн и конфликтов”*. Іншою ціллю, яку начебто має переслідувати РФ, називають *“осуществление стратегического сдерживания в интересах обеспечения военной безопасности страны”¹⁷⁵*. Власне *“стратегию сдерживания военной силы”* у іншому підручнику пояснюють як *“политическое решение Правительства Российской Федерации, определяющее приоритет дипломатических средств разрешения международных проблем при одновременном совершенствовании военной мощи государства, сил и его обороны для поддержания военной безопасности государства”¹⁷⁶*.

Так звані “загрози” для безпеки РФ визначають, зокрема, політику *“ряда ведущих зарубежных стран, [которая] направленная на достижение преобладающего превосходства в военной сфере”* та *“формирование в одностороннем порядке глобальной системы противоракетной обороны”¹⁷⁷*. Власне, прямо стверджується про те, що Росія воліє впливати на ситуацію у сусідніх суверенних державах для того, щоб не допустити розширення НАТО: *“По отношению к Организации Североатлантического договора остаётся неприемлемость для России планов продвижения военной инфраструктуры альянса к границам нашей страны и превышение альянсом норм международного права”¹⁷⁸*.

174 Так само, с. 38

175 Основы безопасности жизнедеятельности: 10-й кл.: 0-75 учебник для общеобразовательных учреждений / М.П. Фролов [и др.]; под ред. Ю.Л. Воробьева. - Москва : АСТ, 2013. с. 9-10

176 Основы безопасности жизнедеятельности : 10 - 11 классы: базовый уровень : учебник / С.В. Ким., В.А. Горский. - М. : Вентана-Граф, 2019. - 397 с., с. 39

177 Основы безопасности жизнедеятельности: 10-й кл.: 0-75 учебник для общеобразовательных учреждений / М.П. Фролов [и др.]; под ред. Ю.Л. Воробьева. - Москва : АСТ, 2013. с. 10-11

178 Так само, с. 11-12

Артикуляція цих тез легалізує один з найважливіших постулатів зовнішньої політики РФ – концепцію “необхідності” втручання у внутрішні справи інших держав. Більше того, такі ідеї можуть бути застосовані для обґрунтування “потреби” РФ “превентивно” відповідати на примарно існуючі військові загрози, особливо в контексті збройної агресії РФ проти інших держав, передусім Молдови, Грузії та України. Поширення у школі таких наративів матиме наслідком те, що в українських дітей на окупованих територіях буде штучно сформовано викривлене розуміння ролі РФ у світі та хибне сприйняття ідеології, яка виправдовує збройну агресію РФ проти інших держав.

Розглянуті наративи про романтизацією російської армії, “подвигів” російських військовослужбовців, у поєднанні з агітацією до служби у російській армії, засвідчують глибоко милітаризований характер шкільної освіти РФ, що її змушені здобувати українські діти на окупованих територіях, зокрема, вивчаючи дисципліну *“Основы безопасности жизнедеятельности”*. В умовах обмеженого доступу до альтернативних джерел інформації та освітніх курсів, а часто і їх цілковитої відсутності, неодмінне нав’язування цих наративів у освітньому просторі на окупованих територіях має наслідком формування у дітей світогляду, складником якого є впевненість у необхідності виконання “обов’язку” – служити у російській армії, що подається виключно як високоморальна діяльність, зокрема в умовах війни, яка постає без демонстрації її жахів у вигляді смерті та руйнацій. Окрім того, учням нав’язують переконання у тому, що саме РФ має протистояти світовим і регіональним загрозам у вигляді “НАТО, фашизму та екстремізму”, яке має виправдовувати агресію проти України. Все це сприяє моральній підготовці українських дітей до проходження військової служби у Збройних Силах РФ, що у сучасних умовах може мати наслідком залучення їх до участі у війні проти України на боці агресора.

С | “ГЕОГРАФИЯ”

“География” – предмет, спрямований на формування в учнів системи комплексних соціально орієнтованих знань про планету Земля, про основні закономірності розвитку природи, розміщення населення і господарства, особливості та динаміку основних природних, екологічних і соціально-економічних процесів, проблеми взаємодії природи та суспільства, географічних підходів до сталого розвитку територій. Освоєння змісту курсу “География” у 5-11 класах відбувається з опорою на географічні знання та вміння, раніше сформовані в учнів у межах курсу “Окружающий мир” у 1-4 класах¹⁷⁹.

Курс ставить перед учнем ряд стандартних і зрозумілих завдань на кшталт “розвиток пізнавальних інтересів”, “здібностей до спостережень за навколишнім середовищем”, “вирішення географічних завдань” тощо, а також кілька нетипових цілей: *“воспитание чувства патриотизма, любви к своей стране, малой родине, взаимопонимания с другими народами на основе формирования целостного географического образа России, ценностных ориентаций личности”*¹⁸⁰. Такі завдання є першочерговим практично в усіх програмах, розглянутих у дослідженні, хоча вони не співвідносяться з основним навчальним завданням курсу з географії.

Проаналізовані підручники, атласи, методичні рекомендації для вчителів з курсу “География” для 5-11 класів містять низку наративів, спрямованих на мілітаризацію українських дітей, поліпшення сприйняття ними причин і обставин російської агресії. У рамках дослідження було проаналізовано 16 підручників, 6 робочих зошитів і 17 атласів з географії, що вийшли друком у 2014 - 2020 роках.

Колоніалізм та асиміляція інших народів – основа існування РФ

Зважаючи на історію становлення Російської держави, логічною є потреба у виправданні агресивних методів її зовнішньої політики. У російських підручниках з географії насильницьке завоювання територій та експлуатація їхніх ресурсів розглядається як героїчний вчинок на благо Батьківщини. Формування в українських дітей такого наративу може полегшити сприйняття завойовницької поведінки РФ щодо України, адже її території багаті на корисні копалини.

Ось як, наприклад, виправдовується завоювання Росією надзвичайно багатого природними ресурсами простору Сибіру: *“русские землепроходцы не только открывали новые земли - они их присоединяли к России. [...] Россия стала гораздо богаче за счет ресурсов Сибири [...] И до сих пор Сибирь обеспечивает нашу страну ресурсами - нефтью, газом, углем, лесом и многими другими”*¹⁸¹. Оскільки після завоювання і дотепер ця територія відіграє значну роль у можливості Росії підтримувати статус впливової держави, це нав’язує підростаючому поколінню думку про

179 Див. аналіз підручників курсу “Окружающий мир” вище

180 Примерная рабочая программа основного общего образования. География (для 5-9 классов образовательных организаций). Министерство просвещения Российской Федерации. - 2021. URL: <https://web.archive.org/web/20221223124359/https://edsoo.ru/download/232/?hash=eeb68b406b40127689e3b14d569cc333>

181 География. 5-6 класс / А. И. Алексеев. - Москва: Просвещение, 2019. - 191 с., с. 16

те, що завоювання територій є прийнятним, якщо це призводить до збагачення та посилення зовнішнього впливу РФ. Важливо зазначити, що такі завоювання та реалізація загарбницької політики на нових територіях, згідно із текстами підручників, здійснюється з благословення Російської православної церкви, яка теж *“принимала активное участие в освоении новых территорий”*¹⁸².

Поряд із процесами романтизації та героїзації агресивної зовнішньої політики колонізації чужих територій, що демонструється у підручниках через прославлення звитяг РФ, на їхніх сторінках присутнє розчарування у неможливості приєднання тих чи інших земель. Зокрема, в одному з підручників лунає думка: *“Россия испытывала сильное сопротивление других держав [...] и заселение [земель] русскими не происходило, поскольку эти земли уже были плотно заселены другими народами”*¹⁸³. Крім завоювання нових територій з метою спустошення їхніх ресурсів на благо Росії, вона прагне русифікувати захоплені землі шляхом заселення їх росіянами. Просування у шкільних підручниках нарративу, що виправдовує таку поведінку, призводить до толерування дітьми на окупованих територіях політики русифікації, а також є інструментом їх заохочення до прямої участі в реалізації такої політики.

Це є слушним не лише для давнини, а й для часів новітньої історії, зокрема після утворення СРСР. Один з підручників згадує, що *“в первые десятилетия советской власти продолжался процесс заселения русскими национальных окраин СССР”*¹⁸⁴, але після розпаду *“началось сокращение территорий, населенных русским народом”*¹⁸⁵. Політико-географічне становище новоствореної держави Російська Федерація після розвалу СРСР подається як трагічний факт, оскільки воно нібито *“очень изменилось, причем в худшую сторону. Потеря ряда прежних территорий и акваторий более всего сказалась на ее западной границе”*¹⁸⁶ (тобто, мова йде про втрату територій України, Білорусі та країн Балтії).

Силове захоплення територій, примусова русифікація місцевого населення, що має ознаки ксенофобії – це втілення політики колоніалізму, яку Російська держава проводить з давніх часів і продовжує відкрито впроваджувати на території України з 2014 року. Зокрема, за період тимчасової окупації Криму його територію змушені були покинути від 60 до 100 тисяч осіб. Натомість, з материкової частини Росії на півострів переселилося від 500 до 800 тисяч росіян¹⁸⁷. Зміна демографічного складу супроводжується утисками української мови та насадженням російської. Так, у Криму діловодство повністю переведено на російську мову, у тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей російська мова була проголошена державною відразу після окупації. Навчання в школах здійснюється повністю росій-

182 География. География России. Природа и население. 8 класс / А. И. Алексеев, В.А. Низовцев, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 332 с., с. 300

183 География. География России. Природа и население. 8 класс / А. И. Алексеев, В.А. Низовцев, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 332 с., с. 34-35

184 прим. Таку назву у Російській імперії (і в перші десятиліття радянської влади) мали території, віддалені від центру, де споконвічно проживали та проживають неросійські народи, зокрема й землі України.

185 География. География России. Природа и население. 8 класс / А. И. Алексеев, В.А. Низовцев, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 332 с., с. 34-35

186 География. 10-11 классы / В.П. Максаковский. Москва: Просвещение, 2020. - 416 с., с. 23

187 Report on the results of the study of the policy of the Russian Federation on forcible change of demographic composition of the occupied Crimean peninsula. Regional Center for Human Rights, 2021. URL: [https://krymbezpravil.org.ua/en/issues/report-on-the-results-of-the-policy-of-the-russian-federation-on-forcible-change-of-demogra](https://krymbezpravil.org.ua/en/issues/report-on-the-results-of-the-study-of-the-policy-of-the-russian-federation-on-forcible-change-of-demogra)

ською мовою¹⁸⁸. Крім того, знищуються національні символи, руйнуються культурні пам'ятки. Така політика продовжується і на новоокупованих територіях Запорізької та Херсонської областей з 2022 року.

“Колишні республіки СРСР” мають бути разом з РФ

Для позначення держав, що раніше були членами СРСР, у російській географічній науці використовується термін “*новое зарубежье*”, оскільки “*они лишь относительно недавно стали самостоятельными странами*”¹⁸⁹.

Автори одного з підручників стверджують, що розвал СРСР “*привел к тому, что границы бывших союзных республик, которые в свое время (1920-1930-е гг.) устанавливались как чисто административные, неожиданно стали государственными, разделившими многие народы, привыкшие в течении длительного времени жить в едином государстве*”¹⁹⁰. Іншими словами, автори російських підручників постійно нагадують учням про “братськість народів”, які повинні жити в єдиній державі попри бажання самостійності. Провідна роль у такій державі має належати Росії, а саме об'єднання має відбуватися навколо російської мови та культури, яка, хоча і є надбанням багатьох народів, подається як така, що є виключно російською.

Логічним продовженням цього нарративу у російських підручниках є тези про тісні історичні зв'язки росіян, українців і білорусів та про те, що “*до сих пор на Украине [...] проживает достаточно много русских*”¹⁹¹. Вони слугують обґрунтуванням спільності трьох східнослов'янських народів та необхідності їхнього перебування в складі єдиної держави.

Таким чином, розпад СРСР на окремі незалежні національні держави подається як “історична помилка”, що ослабила Росію та розділила нерозривно пов'язані народи, які населяли її. Цей нарратив є прямим відображенням позиції вищого політичного керівництва РФ¹⁹². Поширення цих ідей серед українських дітей на окупованих територіях і дітей, депортованих до РФ, сприятиме формуванню у них переконань, що Україна не має права існувати як самостійна держава, що її повноцінний розвиток можливий лише разом із Росією.

Російська мова – об'єднуючий фактор

В умовах тотальної політики РФ, орієнтованої на колонізацію територій та асиміляцію народів, мовне питання є дієвим інструментом успішного закріплення нових завойованих територій за державою-агресором. Відповідно, Російська Федерація не лише збільшує відсоток російської мови у житті населення окупованих нею тери-

188 Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України, Уповноважений із захисту державної мови, 2021. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/oglyad-ukrayinskoyi-movi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>

189 География. География России. Природа и население. 8 класс / А. И. Алексеев, В.А. Низовцев, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 332 с., с. 14-15

190 Так само, с. 34-35

191 География. Страноведение. 7 класс. О. А. Климанова, В.В. Климанов, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 316 с., с. 128

192 “Розпад СРСР Путін назвав найбільшою геополітичною катастрофою” // Українська правда, 2005. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2005/04/25/3009187/>

торій, а також активно на рівні освіти просуває тези про привілейоване становище російської мови щодо інших, її статусність та нібито об'єднуючу роль для "братських народів", що колись були частиною СРСР.

У підручниках з географії активно нав'язується думка про те, що російська мова нібито цілком логічно є мовою міжнаціонального спілкування в республіках колишнього СРСР, що об'єднувала велику кількість народів у єдиний російський культурний простір: *"широкое распространение русского языка в пределах территории бывшего СССР - большая ценность. Люди, владеющие русским языком, лучше знают русскую культуру, понимают россиян, часто связаны с ними дружбой, хорошими деловыми отношениями"*¹⁹³.

Автори поширюють тезу про те, що мовна ситуація у колишніх радянських республіках значно погіршилася після розпаду СРСР через націоналістичні настрої. Зокрема, стверджується, що начебто у колишніх радянських республіках утискають права російськомовних. Як пишуть автори, отримавши незалежність, колишні республіки *"стали расширять права языка «титупьной нации», не останавливаясь на ущемлении прав русского языка. Во многих из них резко сокращено время трансляции программ российского телевидения, стало гораздо труднее подписаться на российские газеты, приобрести книги и журналы на русском языке. Сокращается число школ и университетов с преподаванием на русском языке. Со временем языковая политика в ряде государств стала мягче, в других же ужесточилась"*¹⁹⁴. "Найгіршим", на їхню думку, є становище російської мови у країнах Балтії, зокрема, в Естонії та Латвії¹⁹⁵.

У деяких підручниках особливий акцент робиться на становищі російської мови в Україні: *"значительную часть населения [прим. Сходу України] составляют русские; украинцы, проживающие здесь, обычно говорят на русском языке"*¹⁹⁶. Стверджується, що і більшість українців, що мешкають у Росії, *"считают русский язык родным"*¹⁹⁷. Такий стан справ є безпосереднім наслідком політики русифікації, яку Росія століттями реалізовувала на підконтрольних їй територіях України, про що у підручниках, звісно, не згадано.

Попри той факт, що розвиток своєї власної мови незалежними державами, утвореними після розпаду СРСР, свідчить про прагнення позбутися колоніального впливу Росії та забезпечити їх вільне функціонування, підручники подають це як дискримінацію російськомовного населення, "корінних росіян", розрив дружніх відносин з РФ. Складається враження, що автори визнають: із здобуттям незалежності колишніми радянськими республіками Росія поступово втратила цей важливий інструмент для їх русифікації.

Потреба захисту "прав російськомовного населення" використовується РФ як привід для здійснення збройної агресії проти інших країн. Прикладом є російське вторгнен-

---

193 География. География России. Природа и население. 8 класс / А. И. Алексеев, В.А. Низовцев, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 332 с., с. 296-297

194 Так само, с. 298

195 География. 10-11 классы / В.П. Максаковский. Москва: Просвещение, 2019. - с. 416, ст. 194

196 География. Страноведение. 7 класс. О. А. Климанова, В.В. Климанов, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 316 с., с. 132

197 География. География России. Природа и население. 8 класс / А. И. Алексеев, В.А. Низовцев, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 332 с., с. 298

ня в Україну, про російськомовність якої згадується в підручниках окремо. Вплив такого нарративу на українських дітей на окупованих територіях може бути доволі далекосяжним, адже, перш за все, навчання у школах відбуватиметься російською мовою, а нав'язування зазначених ідей сприятиме асиміляції українців з росіянами.

Крим – невід'ємна частина РФ

Проаналізовані у рамках дослідження підручники вийшли з друку вже після окупації Кримського півострову Російською Федерацією, тому присутність питання Криму у російських підручниках з географії не викликає подиву. Автори підручників намагаються у будь-який спосіб продемонструвати не лише наявні історичні та географічні зв'язки півострову з територією Росії, а й також економічну вигоду, політичну та стратегічну значущість для Росії від такого “возз'єднання”. Особливу увагу приділяють і самій події – т.зв. поверненню Криму в рідну гавань РФ: *“В 2014 году Республика Крым и город Севастополь вошли в состав России по итогам референдума, когда за воссоединение с Россией высказалось свыше 96% проголосовавших”*¹⁹⁸.

В усіх розглянутих підручниках та атласах з географії Крим зображено на картах як один з суб'єктів РФ, у розділах про адміністративно-територіальний поділ присутня “Республіка Крим”, а кордон з Україною проходить по *“перешейку”*¹⁹⁹. У підручниках присутні окремі розділи, що стосуються природи Криму²⁰⁰, його культурної спадщини, особливостей розвитку. Зокрема, в одному з підручників описано, чому Крим є таким важливим для РФ: він дозволяє встановити контроль над Чорним морем, є промислово розвиненим регіоном і популярним курортом²⁰¹. Аналогічно згадується і про Севастополь як про *“город русской славы”* і місце базування російського чорноморського флоту, що для РФ має стратегічне значення²⁰². Будівництво мосту через Керченську протоку у підручниках подається *“важнейшим событием современности”*²⁰³.

У продовження колонізаційної та асиміляційної політики, про яку згадувалось вище, РФ активно удосконалює та пропагує теорію про історичні зв'язки із Кримом, чим прагне легімітизувати власні територіальні завоювання. Теза у підручниках про “повернення в рідну гавань” першочергово ґрунтується на твердженні про нерозривний зв'язок Кримського півострову з Росією, особливо після Кримської війни (1853-1856), без чого його неможливо уявити: *“Крым всегда играл важную роль в судьбе России - достаточно вспомнить крымские походы 1687 и 1689 гг. против Крымского ханства, Крымскую войну 1853-1856 гг., Крымскую операцию во*

198 География. География России. Природа и население. 8 класс / А. И. Алексеев, В.А. Низовцев, Э.В. Ким. Москва: Дрофа, 2019. - 332 с., с. 15

199 *До прикладу:* География. География России. Природа. 8 класс / И.И. Барина. Москва: Дрофа, 2019. - 333 с. с. 11; *та* География Россия: природа, население, хозяйство. 8 класс / В. П. Дронов, Л.Е. Савельева, Москва: Просвещение, 2018, - 159 с., с. 29

200 География. География России. Природа. 8 класс / И.И. Барина. Москва: Дрофа, 2019, - 333 с. с. 171

201 География. 9 клас / А.И. Алексеев. В.В. Николина. Е.К. Липкина. Москва: Просвещение, 2019, - 239 с., с. 142

202 География. 7 клас / А.И. Алексеев. В.В. Николина. Е.К. Липкина. Москва: Просвещение, 2015, - 256 с., с. 203

203 География. 9 клас / А.И. Алексеев. В.В. Николина. Е.К. Липкина. Москва: Просвещение, 2019, - 239 с., с. 142-143

*время Великой Отечественной войны в 1944 г., Крымскую (Ялтинскую) конференцию 1945 г.*²⁰⁴.

Ось тільки про те, що виживання і подальший розвиток Криму в 50–60–ті роки минулого століття стали можливим завдяки поверненню його під контроль України, завдяки дніпровській воді, у підручниках не мовиться ні слова.

Завоювання Криму у підручниках обов'язково супроводжується описом його подальшої колонізації: *“На освобожденные земли российское правительство переселяло выходцев из Центральной России и Малороссии”*²⁰⁵. Водночас, власне, це є нічим іншим, як насильницькою зміною демографічного складу півострову.

Окрему увагу у російських підручниках приділяють питанню депортації кримських татар та інших народів під час і після Другої Світової війни: *“на их место переселились в основном русские из разоренных войной центральных областей”*. Також вказано, що перепис населення, проведений 2014 року, підтвердив *“долю русских свыше 67%”*²⁰⁶. Водночас замовчується зв'язок між згаданою примусовою зміною демографічного складу Кримського півострову та часткою населення, яка належить до російського етносу, наявність високого відсотку російського населення не пояснюється безпосереднім впливом перебування в Криму та Севастополі Чорноморського флоту ВМФ РФ і політикою русифікації, що здійснювалася на цій території.

Таким чином, в українським дітям, зокрема в окупованому Криму, намагаються прищепити впевненість у тому, що Кримський півострів завжди належав Росії, має з нею нерозривні історичні, політичні та економічні зв'язки. Також, як і у випадку з вищезазначеною тезою, що героїзує завоювання Сибіру, перераховуються вигоди для Росії у зв'язку з “поверненням” Криму до її складу. Ще одним аргументом, який РФ використовує для легітимізації своїх територіальних претензій на Кримський півострів, є постійне нагадування про те, що Крим населяє великий відсоток етнічних росіян, що, як зазначено вище, є наслідком майже двох століть колоніальної політики та русифікації півострова.

НАТО – загроза РФ

Один з найчастіше повторюваних наративів російської пропаганди присутній і в підручниках з географії. На позначення Росії використовується словосполучення *“великая держава”*, у якої є все для того, щоб стати *“мировым лидером”*²⁰⁷. Це може наштовхнути дітей на окупованих територіях на думку про меншовартісність інших держав у порівнянні з Росією, яка, зважаючи на “високий” статус, має більший авторитет.

Серед цілей зовнішньої політики РФ, названих в одному з підручників, особливо виділяються такі: *“поддержка соотечественников за рубежом”* та *“стремление к*

---

204 География. География России. Природа. 8 класс / И.И. Барина. Москва: Дрофа, 2019. - 333 с. 172

205 География. 9 клас / А.И. Алексеев. В.В. Николина. Е.К. Липкина. Москва: Просвещение, 2019, - 239 с., с. 138

206 Так само, с. 138

207 География Россия: природа, население, хозяйство. 8 класс / В. П. Дронов, Л.Е. Савельева, Москва: Просвещение, 2018, - 159 с., с. 16

многополярному миру²⁰⁸. Засобом досягнення цих цілей у російських підручниках названо побудову конкурентоздатної економіки, зокрема через *“модернизирование армии и флота”*²⁰⁹. Разом з тим, економічному прогресу РФ *“заважають” “санкции, которые были введены в 2014 г. странами Евросоюза, США, Японии и некоторыми другими в ответ на возвращение Крыма в состав России”*²¹⁰.

В одному з підручників зазначено, що останнім часом ситуація у сфері забезпечення миру у всьому світі та роззброєння стала погіршуватися, що обумовлено, перш за все, *“стремлением США использовать свое новое положение единственной сверхдержавы для осуществление модели однополярного мира под собственной эгидой”*²¹¹. Наголошено на тому, що військовий блок НАТО становить безпосередню загрозу для Росії, оскільки *“вступление в НАТО почти всех стран Восточной Европы привело к расширению этого блока на восток и приближению к границам России”*²¹².

Активно просувається наратив про те, що США та країни Євросоюзу – члени НАТО – винні у підтримці *“державного перевороту”* в Україні, внаслідок чого Росія *“змушена”* була стати на захист населення Криму: *“Особо напряженным стали международные отношения в 2014 г. в результате [...] государственного переворота [прим. в Україні], который привел к власти радикалов-националистов, получивших поддержку США и Евросоюза. На ответные меры России по защите своих интересов в Крыму и на Черном море страны запада ответили языком ультиматумов и разного рода санкциями, которые могут обернуться «эффектом бумеранга» для самой западной коалиции”*²¹³.

У такому контексті апелюється до Збройних Сил РФ, які єдині здатні *“адекватно реагировать на приближение военной инфраструктуры НАТО”*²¹⁴.

Таким чином, вибудовується наратив про екзистенційну загрозу для Росії з боку НАТО. Північноатлантичний альянс начебто намагається просунути якомога ближче до кордонів Росії, розгорнути там свої системи озброєння, маючи на меті агресивні плани щодо неї. З цією метою він нібито і влаштував революцію в Україні, встановивши *“націоналістичний”* уряд і плануючи напад на РФ, тому в Росії не було іншого виходу, окрім як зі зброєю стати на захист російського населення Криму та попередити майбутній напад на свої землі.

Нав'язування такого наративу українським дітям на окупованих територіях і дітям, депортованим до РФ, фактично сприятиме їх лояльному ставленню як до збройної агресії щодо України, яка триває з 2014 року, так і до нового її етапу, що розпочався в лютому 2022 року, адже аргументація причин збройного конфлікту мало змінилась. Амбіції України щодо вступу в НАТО сприйматимуться дітьми як щось небезпечно, передусім для них самих, а це, в свою чергу, сприятиме згоді населення окупованої території з фактом окупації, подальшій асиміляції його та продовженню реалізації імперських амбіцій РФ.

208 Так само, с. 19

209 География. 9 клас / А.И. Алексеев. В.В. Николина. Е.К. Липкина. Москва: Просвещение, 2019, - 239 с., с. 10

210 Так само, с. 11

211 География. 10-11 классы / В.П. Максаковский. Москва: Просвещение, 2020. - с. 416, с. 18

212 Так само, с. 18

213 Так само, с. 19

214 Так само, с. 19

Історична, культурна та наукова спадщина РФ складається із здобутків всіх інших країн і народів, що в різні періоди історії були під її контролем

У текстах підручників з географії, зокрема за 8-9 класи, розміщені історичні довідки, де зазначено, що територія колишньої Русі - це виключно територія сучасної Росії: *“исторически в России, которая в XVI в. называлась Русь, существовала сложная система управления территориями [...] Вся европейская часть России делилась на: [...] «Украинские [города]»”*²¹⁵. А власне Київ було занесено до переліку російських міст: *“ареал расселения восточных славян на территории России: [...], где заложены древнейшие города Руси: Киев, Великий Новгород, Смоленск, Псков - центры русских княжеств”*²¹⁶.

Таким чином, в українських дітей на окупованих територіях та у дітей, депортованих до РФ, формується думка, що стародавня Русь - це сучасна Росія, а територія України є її невід'ємною частиною, що нібито підтверджується історичними фактами. Окрім того, у проаналізованих підручниках замовчується українське походження видатних діячів історії, науки та культури, котрі діяли на території Російської імперії та СРСР. Деякі підручники та атласи називають Юрія Лисянського *“русским моряком”*²¹⁷, *“российским мореплавателем”*²¹⁸. Видатного ракетного конструктора часів СРСР Сергія Корольова, який однозначно ідентифікував себе як українець, в одному з підручників називають вченим, що зробив *“большой вклад в развитие отечественной космонавтики”*²¹⁹. Безперечно, Корольов все своє життя працював на благо радянської космонавтики, але в підручниках це подається так, ніби всі досягнення радянської науки є саме російськими, чим заперечуються права інших держав, що були у складі СРСР, на науковий спадок.

Ототожнення всіх видатних радянських діячів із російською спадщиною має негативний вплив на українських дітей, оскільки формує в них переконання в тому, що немає авторитетних людей, котрі асоціюються з Україною. Це, відповідно, викликає у дітей відчуття меншовартості українців і спонукає до зміни своєї ідентичності на російську. До того ж, у такий спосіб Україна “знеособлюється” - втрачає власну незалежність та підстави для існування.

Росія через освіту прагне “монополізувати” історичний і науковий спадок Русі, Російської імперії та СРСР, ігноруючи сучасну приналежність територій та етнічне походження конкретних осіб. У дітей на окупованих територіях та у дітей, депортованих до РФ, створюється уявлення, що інші країни, які змушені були бути у складі Російської імперії чи СРСР, не мають своєї власної історичної та наукової спадщини, адже вся вона “автоматично” належить сучасній Росії.

---

215 География России. Природа. Население. Хозяйство. 8 класс / В. П. Дронов, И.И. Барина, В.Я. Ром., Москва: Дрофа, 2016, - 271 с., с. 42

216 География России. Население и хозяйство. 9 класс / В. П. Дронов, В.Я. Ром., Москва: Дрофа, 2020, - 320 с., с. 24

217 География. 5-6 класс / А. И. Алексеев. - Москва: Просвещение, 2019. - 191 с., с. 18

218 География. Атлас. 6 класс. Москва: Дрофа, 2015, - 36 с., с. 5

219 География. Начальный курс / И.И. Барина, А.А. Плешаков, Н.И. Сонин. Москва: Дрофа, 2014, - с. 140., с. 74

D | “МИРОВАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА”

“Мировая художественная культура” – предмет, передбачений для викладання в 10-11 класах. За офіційними документами, його метою є формування в учнів уявлення про художню культуру як частину духовної культури, залучення до освоєння художнього досвіду минулого та сьогодення, виховання художнього смаку, підвищення рівня художнього розвитку, тощо. Навчальна програма курс розроблена з урахуванням вимог федерального державного освітнього стандарту середньої загальної освіти та затверджена федеральним переліком Міністерства освіти та науки РФ.

Цілі курсу “Мировая художественная культура” визначені як засвоєння учнями знань про історичні традиції та об’єкти культурної спадщини різних народів світу. В анотації до одного з досліджуваних підручників сказано: *“Задача курса – сформировать у учащихся целостные представления об исторических традициях и ценностях художественной культуры народов мира. Автор отобрал из мировой художественной культуры то, что наиболее близко соприкасалось с русской культурой, питало ее, взаимодействовало с ней, то, что является актуальным художественным наследием современности”*²²⁰.

Попри те, що назва, мета та цілі предмету передбачають дослідження світової культури, автори підручників зосереджують увагу викладачів та учнів переважно на вивченні власне російської культури, всього, що з нею пов’язано та її місця у світі. Зокрема, під час аналізу було виявлено, що географічні межі російської культури, яку діти мають вивчати у школі, визначається територією міст Москва, Новгород, Санкт-Петербург, Київ, Севастополь та деяких міст Донецької та Запорізької областей. За такого вибіркового підходу, автори навчальних матеріалів курсу відкрито декларують думки про своєрідну історичну та культурну спорідненість українського та російського народів, їх “братерський” зв’язок, де старшим братом виступає саме російський народ. Такі наративи сприяють викривленню сприйняття українськими дітьми історичних парадигм та фактів, розмиттю та подальшій зміні їх національної ідентичності.

Серед інших наративів, зазначених у підручниках курсу “Мировая художественная культура”, були виявлені також тези, що зображують західні країни та їх традиції варварськими на противагу російським, та такими, що прагнуть “знищити” Росію. У такий спосіб у дітей, котрі вивчають цей предмет, потенційно формується уявлення про т.зв. зовнішнього ворога країни, якому найкраще протистояти засобами агресії. Такі наративи, власне, є складовою інструменту мілітаризації освіти. У рамках дослідження було проаналізовано 4 підручники для 10-11 класів, виданих у 2016 році.

Російський, український та білоруський народи – “братні народи”

Традиційний для російської пропаганди наратив чітко прослідковується на кожній сторінці підручників зазначеного курсу, проаналізованих у межах цього досліджен-

---

220 Мировая художественная культура. 11 класс. В 2-х частях. 1 часть. МХК : [учебник]. / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 384 с. : ил., форзац

ня. Зокрема, автори підручників неодноразово зазначають, що «древнерусское государство с центром на берегах Днепра - это «детство» трех братских народов - русского, белорусского и украинского»²²¹, а спільне коріння цих «братів» полягає у одних і тих самих релігійних, мовних, культурних цінностях і традиціях. Зокрема, на підтвердження такої думки, у підручнику для 10 класу наводиться приклад архітектурних і культурних наслідувань при будівництві різних релігійних споруд: «после сооружения Святой Софии Киевской соборы в честь Премудрости Божией были возведены в Новгороде и Полоцке, будущем белорусском культурном центре»²²². Але водночас, ті культурні досягнення, що мали місце в містах, які розташовані на території сучасної Росії (Новгород, Москва) зображені більш помпезно та, зокрема, охарактеризовані як «звучащие» *более по-русски, нежели София [прим. Софія Київська]*²²³.

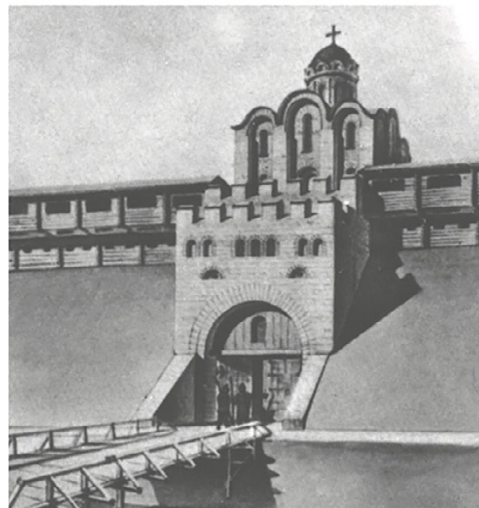
В одному з підручників, у розділі про «Художественное наследие России», автор наводить приклади історичних пам'яток України - це Софія Київська та Золоті Ворота, вказуючи, що вони належать до історії та культурного спадку саме Росії.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ РОССИИ

Архитектура Древнего Киева

Софийский собор в Киеве. XI в.

Золотые ворота в Киеве. 1037 г.

Скріншот сторінки одного з досліджуваних підручників²²⁴

Примітно, що попередньо до наведених тверджень автор підручника розмістив декілька сторінок власних роздумів щодо відсутності як такого потужного культурного та політичного центру в Києві, «щасливого порятунку» новгородськими князями заступаючої культури Русі, її вдосконалення та покращення за рахунок переміщення

221   Мировая художественная культура. 10 класс. В 2-х частях. Ч. 1 : [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 375 с. : ил. ISBN 978-5-691-01661-5, ISBN 978-5-691-01662-2 (Ч.1), с. 297

222   Так само, с. 297

223   Так само, с. 297

224   Так само, с. 69

центру до російських міст. Як приклад “щасливого порятунку” художнього надбання періоду Київської Русі та культурного зв’язку з нею Московського царства автор наводить наступну тезу: *“Икона [прим. Икона Матері Божої Володимирської] попала на Русь в 1155 г. Своим названием «Владимирская» она обязана князю Андрею Боголюбскому, который спас ее и тайно увез образ из-под Киева в родной Владимир. В 1395 г. икона была торжественно перенесена в Москву, ее заступничеству приписывают чудесное отражение врагов от русской столицы”*²²⁵.

Формуючи уявлення про наявні культурні подібності та історичні зв’язки між українським та російським народами, автори навчальних матеріалів до курсу “Мировая художественная культура” водночас заявляють про відсутність будь-яких культурних досягнень Києва, періоду Київської Русі. Точніше, здобутки Києва продемонстровані як незначні, такі, що не мали жодної цінності, їх роль, по суті, є допоміжною та полягає у формуванні величі спочатку Московського царства, а згодом – Російської імперії.

У кожному розділі, присвяченому окремому напрямку мистецтва (архітектура, музика, письмова та усна творчість) автори підручників постійно демонструють зверхнене ставлення до культури всього періоду Київської Русі, підкреслюючи, що *“своей античности на Руси не было, а краткий языческий этап не привел восточных славян к расцвету цивилизации и не оставил заметных памятников художественного творчества”*²²⁶. Навіть момент хрещення Русі в 988 році з позиції культурної цінності, на думку росіян, був *“лишь прологом к истории русской художественной культуры”*²²⁷, а та культура, що розвивалася вже після 988 року – *“только «увертюрой» к последующему действию – расцвету исконно русской национальной художественной культуры”*²²⁸.

Подібні ідеї та їх відображення формують в українській дитини, вимушеної вивчати цей предмет, спотворене сприйняття дійсності, української історії та культури, закладають базис для подальшого засвоєння загальнополітичних наративів російського дискурсу. Таким чином, суттєво ускладнюються процеси формування української ідентичності в дітей з окупованих територій, або руйнуються вже сформовані елементи української ідентичності, відбувається примусова асиміляція українських дітей з російськими, що, у свою чергу, не тільки може суттєво ускладнити реінтеграцію окупованих територій України після їх звільнення, а й знищує майбутнє української національної групи.

Українські надбання є невід’ємною частиною російської спадщини

З метою полегшити засвоєння інформації дітьми, деякі історичні періоди культурного розвитку на територіях України та Росії описані через діяльність тих чи інших відомих особистостей.

225 Мировая художественная культура. 10 класс. В 2-х частях. 2 часть. РХК : [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 315 с. : ил., ст. 56

226 Мировая художественная культура. 10 класс. В 2-х частях. Ч. 1 : [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 375 с. : ил., ст. 283

227 Так само, с. 291

228 Мировая художественная культура. 10 класс. В 2-х частях. 2 часть. РХК : [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 315 с. : ил., ст. 83

Попри свою назву, програмне та змістовне наповнення навчальних матеріалів курсу “Мировая художественная культура” надає перевагу висвітленню історико-культурному розвитку та досягненням лише російської культури та її діячам, зараховуючи до такої й українську культуру та історію.

Власне тому, попри згадки у текстах підручників про життєвий шлях і творчість українських діячів, зокрема Архипа Куїнджі, Олександра Довженка, Іллі Рєпіна, їх описують як представників російської культури, а їхні досягнення – як частину російської культурної спадщини.

Персонажі української історії, чию національну приналежність важко заперечувати через їх загальну відомість, у підручниках змальовані через негативні словесні конструкції та конотації. Зокрема, гетьман Кирило Розумовський зображений як “любовник Катерини II”²²⁹. Інший український гетьман – Іван Мазепа, у російській культурі у панегіриках оспіваний як “підступний зрадник Російської держави, який поєднавшись з Карлом XII програв «смелому военачальнику Меншикову»”²³⁰.

Будь-які зв’язки відомих діячів культури (незалежно від їх національності) з Україною або заперечується, або навмисне замовчуються при розповідях про того чи іншого діяча. Зокрема, у біографіях діячів російської культури, що у свій час мали тісні зв’язки з Україною, – походження, проживання певний час на її території, контакти з українською інтелігенцією, – ця частина їхньої біографії замовчується. Також не згадуються їх досягнення та/або твори (навіть найвідоміші), які були створені на території України, або містять у собі слова чи символи, що можуть наштовхнути на думки про Україну, її самостійність та самобутність її культури. Зокрема, мова йде про письменника Миколу Гоголя, художника Іллю Рєпіна, історика Бориса Грекова²³¹.

Такі замовчування зв’язків відомих постатей історії та культури з усім українським, демонстрація негативного ставлення до всіх представників української історії призводять до фактичного відторгнення у дітей самої ідеї існування незалежної держави України з власною історією та культурою, суттєво негативно впливають на свідомість дітей та деформують процеси становлення їх української ідентичності.

“Західний світ” – зовнішній ворог РФ

Створення уявного зовнішнього ворога країни є практично обов’язковою умовою для будь-якого антидемократичного режиму. У російських підручниках з курсу “Мировая художественная культура” цей образ “ворога” подається через репрезентацію росіян як мирного, відкритого та доброзичливого народу, а представників західного світу – як варварів та одвічних борців з усім російським. Зокрема у тексті підручника часто зустрічаються такі думки: *“И притом наша душа открыта для западной культуры: мы ее видим, изучаем, знаем и если есть чему, то учимся у нее [...] у нас есть дар вчувствования и перевоплощения. У европейцев этого дара нет. Они понимают только то, что на них похоже, но и то искажая все на свой лад.*

229 Мировая художественная культура. 10 класс. В 2-х частях. 2 часть. РХК : [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 315 с. : ил., ст. 249

230 Так само, с. 228

231 Мировая художественная культура. 11 класс. В 2-х частях. Ч. 2. Русская художественная культура: [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2015. - 319 с.: ил.

Для них русское инородно, беспокойно, чуждо, странно, непривлекательно...²³². Схожі твердження, у тій чи іншій інтерпретації, повторюється практично кожні 30-40 сторінок, неважливо, про який період історії та культури йдеться: “Однако идея несовместимости духовных движений Франции и России, «своего» и «чужого», Востока и Запада оказалась воистину вечной”²³³.

Для посилення нарративу щодо “нищості” західної культури автор підручника наводить такий приклад: *“Киноискусство США разнесло по всему миру ценности американского образа жизни, выполняя роль пропагандиста западной демократии и свободы. Вместе с тем нельзя не заметить, что сегодня, наряду с шедеврами, американский кинематограф все чаще представлен либо сверхдорогими лентами, [...] либо шаблонными подделками, исповедующими насилие и секс в расчете на низкопробные вкусы «массового потребителя”²³⁴. “Недолугість” західного світу та його цінностей автор одного з підручників також демонструє на прикладі переименування публічного парку в Парижі: *“И лишь после победы над Наполеоном площадь переименовали в Марсово поле (Марс – бог войны), которое стало местом увековечения воинской русской славы”²³⁵. У такий спосіб автор підручника намагається переконати, що західний світ навіть не в змозі вигадати “гідну назву” для будь-чого. Водночас, питання зв’язку римського бога війни Марса та “подвигів росіян у війні проти Наполеона” у власній назві однієї з пам’яток Парижу автор залишив відкритим.**

Процес створення уявного образу зовнішнього ворога у російських підручниках не уникає подальшого приниження цього “ворога” через применшення його культури та традицій, приписування йому нерозуміння “істинної цінності” життя. В одному з досліджуваних підручників вказано: *“Пафос европейских учений, рожденных верой во всемогущество человека, в его способность силой разума устроить «жизнь без Бога» не заслонил исконно русских национальных ценностей. В это время, [...], сказала удивительная способность «религиозной энергии русской души [...] переключаться и направляться к целям, которые не являются религиозными. Иначе говоря, светские формы культуры, заимствованные из Европы, в России были переосмыслены с учетом традиционного православного духовного опыта и исконных нравственных установок жизни”²³⁶.*

Зверхнє ставлення до культури та цінностей інших народів помітно і в іншій тезі російського підручника зі світової художньої культури: *“Европеец, воспитанный Римом, презирает про себя другие народы (и европейские тоже) и желает владеть над ними; за то требует внутри государства формальной «свободы» и формальной «демократии». Русский человек всегда наслаждался естественной свободой своего пространства [...] он всегда «удивлялся» другим народам, добродушно с ними уживался и ненавидел только вторгающихся поработителей, он ценил свободу духа выше формальной правовой свободы”²³⁷.*

232 Так само, с. 11

233 Так само, с. 258

234 Мировая художественная культура. 11 класс. В 2-х частях. 1 часть. МХК : [учебник]. / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 384 с. : ил., с. 309-310

235 Так само, с. 24

236 Мировая художественная культура. 10 класс. В 2-х частях. Ч. 1 : [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 375 с. : ил., с. 350-351

237 Мировая художественная культура. 10 класс. В 2-х частях. 2 часть. РХК : [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М. : Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2016. - 315 с. : ил., с. 10

Водночас, на противагу “неправильним цінностям Заходу”, у підручниках в усіх можливих світлих фарбах змальовується образ “прекрасної та довершеної, правильно-релігійної” російської культури. Зокрема через опис картин, інших творів мистецтва автор підручника демонструє, що головна мета російської культури - це возвеличення подвигу воїнів, їхньої боротьби за “праве діло”, ствердження воїнської слави та честі: *“Не случайно наиболее совершенным в художественном отношении считается мозаичный образ Дмитрия Солунского. [...] Облик воина олицетворяет твердость духа, непобедимость в борьбе за правое дело. Конечно, в мозаике чувствуются прочные византийские традиции. И все же это - не иноземное искусство, а скорее художественный акт национального самоутверждения, воспевание русской ратной славы”*²³⁸. Тут вже не йдеться навіть про те, що власне мозаїку зі зображенням Дмитра Солунського, зняту зі стіни собору Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві після руйнування храму у 1934 р., було вивезено з Києва до радянської Росії та не повернуто назад.

В одному з підручників автор також демонструє “правильні” цінності російської людини через цитування відомих російських діячів, наприклад, Льва Толстого: *“Желание защитить свою Родину, справедливый гнев, жажда возмездия - все эти чувства русского воина-патриота переданы в сочинении с огромной силой достоверности. [...] Он возвышает скромное мужество, веру в высшую справедливость, характерную для простых русских солдат”*²³⁹.

Наратив про зовнішнє вороже ставлення до всього російського можна вважати частиною загального процесу мілітаризації освіти. Зокрема, демонстрація вищості всього російського над іншими культурами та цінностями, “бажання” інших держав “знищити Росію та всю її культуру”, особливо у контексті сьогодення, так чи інакше наштовхує дітей на формування думки про ворожість інших народів до російського, про необхідність захисту останнього. Зокрема і шляхом агресії, яку можна “виправдати” істинними цінностями російської людини, такими як *“желание защитить свою Родину, справедливый гнев, жажда возмездия”*.

Для дітей з окупованих територій України ці наративи та відповідні висновки є частиною формування “морального обов’язку” щодо “захисту Росії від всіх довкола” та своєрідною підготовкою до проходження військової служби у збройних формуваннях РФ, що у сучасних умовах має наслідком залучення вчорашніх дітей з окупованих територій України до участі у війні проти власної країни на стороні агресора.

---

238 Так само, с. 81

239 Мировая художественная культура. 11 класс. В 2-х частях. Ч. 2. Русская художественная культура: [учебник] / Л.А. Рапацкая. - М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2015. - 319 с.: ил., ст. 88

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Діти, які перебувають на окупованих територіях України, та ті, що були депортовані до РФ, потрапляють у російське освітнє середовище, де вони змушені навчатися за російськими стандартами, програмами та навчальними матеріалами. Останні були детально проаналізовані у дослідженні. Було виявлено низку наративів, які здатні призвести до зміни національної ідентичності цих дітей з української на російську. Виявлені наративи також здатні сформувати в українських дітей позитивне ставлення до російської армії, виправдати імперіалістичну політику РФ в цілому та в рамках збройної агресії проти України зокрема. Наслідки засвоєння цих наративів українськими дітьми створюють загрозу подальшого залучення молоді до проходження військової служби у РФ, ймовірної участі в збройних конфліктах проти третіх країн та навіть проти власної Батьківщини, України.

Частина наративів, представлених у цьому розділі, спрямована на формування у мешканців окупованих територій України, зокрема в українських дітей, так званої *“общероссийской идентичности”*. Російські підручники містять тези, які налаштовують дітей ставитися до російської мови, культури, історичної спадщини тощо як до таких, що є частиною їхньої нової – російської – ідентичності, незалежно від громадянства та національності дитини.

Основою для формування *“общероссийской идентичности”* є теза про братні народи, про існування історичних і культурних зв’язків їх з Росією, де саме вона відіграє головну роль. РФ також зображена як єдина та одноосібна спадкоємиця Русі, а всі надбання останньої – об’єкти культурної спадщини, діячі та їхні досягнення – також належать Росії. Питання мови є центром цього наративу, оскільки лише російська мова виконує об’єднувачу роль для братніх народів, їх культур та традицій, *“скрепляет братскую семью”*²⁴⁰.

Як результат впливу таких ідей, українські діти з високою вірогідністю не ідентифікуватимуть себе як представників українського народу та не вбачатимуть підстав для збереження української державності.

Наратив про *“общероссийскую идентичность”* логічно відображений в наративі про патріотизм. Всі люди, які проживають на території РФ та під її контролем, позиціонуються як носії російської ідентичності. З цього “логічно” випливає так званий *“священный долг русского человека”* – захищати Батьківщини зі зброєю в руках на військовій службі.

Але прояви патріотизму як найвищої *“ценности русского человека”* не рівнозначні “націоналізму”. Останнє поняття здебільшого ототожнюється з поняттями “нацизм” та “шовінізм”, тобто подається винятково у негативній конотації. Така риторика сприяє виправданню війни РФ проти України, адже дітям значно легше погодитись з “легітимністю” мотивів агресії.

---

240 Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Золотая книга российского народу, 4 класс: учебник / А. Тишков, С. Н. Рудник, В. И. Власенко, О. Н. Журавлева. - Москва: Просвещение, 2022. - (2), с. 22

Для формування позитивного ставлення українських дітей до військової служби в РФ наводиться безліч прикладів “військової звитяги”, російську армію героїзують, їй приписують всілякі моральні чесноти. Дітям розповідається про переваги служби у збройних силах РФ, її престиж та гарантії, що чекають на тих, хто вступить до лав російської армії. Це має сформувати в дитини уявлення про армію як надзвичайно сприятливе середовище для розвитку та становлення особистості, вчинення аналогічних дій в майбутньому.

Для легкого та швидкого залучення дітей до агресивної зовнішньої політики РФ, навчальні матеріали також містять інформацію про легітимність, а часом навіть необхідність, територіальної експансії та розширення кордонів Росії заради її процвітання та могутності. Поширення впливу РФ на нові простори та асиміляція їх народів називається гідною справою. Відповідно, розпад СРСР має сприйматися дітьми як трагедія, що роз’єднала єдиний багатонаціональний народ. Власне тому РФ має право та навіть мусить впливати на нові незалежні держави. При цьому надмірно акцентується увага на тому факті, що в цих країнах проживає значна частка росіян, а російська мова є досить поширеною. У випадку “загроз”, які інколи “походять” від цих держав, наприклад, “порушення прав російськомовного населення”, прагнення доєднатись до НАТО, “розробка зброї масового ураження”, РФ має право застосувати військову силу.

Таким чином, діти на окупованих територіях та діти депортовані до РФ, виховуються як носії російської ідентичності в душі любові, поваги до Росії як своєї Батьківщини. Як наслідок вони повинні бути готові долучитись до російської армії для захисту РФ від різних зовнішніх загроз, зокрема і в умовах збройної агресії РФ проти України.

РОСІЙСЬКА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ПРАВО НА ОСВІТУ ТА ЙОГО ВИЗНАЧЕННЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

*Освіта є як правом людини сама по собі, так і незамінним засобом реалізації інших прав людини. [...] Освіта відіграє життєво важливу роль у розширенні можливостей ...*²⁴¹

У частині 2 статті 1 Конвенції ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в освіті 1960 року визначено, що термін **“освіта”** “стосується всіх типів і ступенів освіти та включає доступ до освіти, рівень і якість навчання, а також умови, у яких вона відбувається”²⁴². У ширшому розумінні освіту варто тлумачити як “всі дії, за допомогою яких людська група передає своїм нащадкам сукупність знань і навичок, а також моральний кодекс, що дозволяє групі існувати”²⁴³.

241 Зауваження загального порядку № 13 (1999) щодо виконання Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, E/C.12/1999/10. URL: https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/CESCR_General_Comment_13_en.pdf

242 Конвенція про подолання дискримінації в галузі освіти, 1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text

243 Beiter, Klaus Dieter (2005). The Protection of the Right to Education by International Law. The Hague: Martinus Nijhoff, с. 19

Право на освіту визнано як фундаментальне право людини, що має на меті забезпечити всебічний розвиток окремої людини, спільноти та всього суспільства. Право на освіту вперше було закріплено у Загальній декларації прав людини (ЗДПЛ) 1948 року²⁴⁴.

Надалі право на освіту було додатково закріплено та розвинуто в різних міжнародних договорах, зокрема у:

- Конвенції ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в освіті (1960);
- Міжнародному пакті про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965);
- Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (1966);
- Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979);
- Конвенція про права дитини (1989);
- Міжнародній конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей (1990);
- Конвенції про права людей з інвалідністю (2006);
- Європейській конвенції з прав людини (1950) (ЕКПЛ).

Право на освіту також визнається у деяких Конвенціях Міжнародної організації праці, у міжнародному гуманітарному праві, а також у регіональних угодах.

Кожен з цих міжнародних договорів, а також практика, вироблена в підкомітетах ООН та, зокрема ЮНЕСКО, сформували окрему систему певних правил і цінностей, які мають бути досягнутими з метою правильної реалізації права на освіту. У подальшому цю систему взяла до уваги колишня спеціальна доповідка ООН з питань права на освіту Катаріна Томашевські, яка розробила так звану концепцію 4As - концепція є необов'язковою для виконання, але за визначеними критеріями допомагає оцінити, чи реалізовано право у відповідності до міжнародного права. Власне назва концепції була сформована за першими буквами чотирьох стандартів, з яких вона складається²⁴⁵:

1 Наявність (Available)	освіта є безкоштовною, існує належна інфраструктура та підготовлений персонал, держава здатна підтримувати навчання на належному рівні.
2 Доступність (Accessible)	система освіти є недискримінаційною та доступною для всіх, це право закріплено у юридичній площині національного та міжнародного права, додатково вживаються позитивні кроки для залучення найбільш маргінальних верств населення.

244 Загальна декларація прав людини, Генеральна Асамблея ООН, 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

245 Загальний коментар № 13 (1999) Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав. URL: https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/CESCR_General_Comment_13_en.pdf, п. 6

- 3** **Прийнятність**
(Acceptable) | зміст освіти є релевантним, недискримінаційним, культурним та якісним; школи безпечні, а вчителі професійні.
- 4** **Адаптивність**
(Adaptable) | освіта розвивається разом зі зміною потреб суспільства та бореться з нерівністю, такою, як гендерна дискримінація; освіта адаптується відповідно до місцевих потреб і контексту.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РФ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Нацистська теорія дійсно заперечує існування такої речі, як «правда». [...] Неявною метою цієї лінії думок є кошмарний світ, у якому Вождь або якась правляча кліка контролює не лише майбутнє, але й минуле. Якщо Лідер каже про таку-то подію: «Цього ніколи не було», – ну, цього ніколи не було. Якщо він каже, що два і два це п'ять, то два і два це п'ять. Ця перспектива лякає мене набагато більше, ніж бомби.

Дж. Орвелл²⁴⁶

У примітці Генерального Секретаря ООН щодо впливу подій збройного конфлікту на дітей говориться про те, що “освіта особливо важлива під час збройних конфліктів. Хоча все навколо може панувати в хаосі, навчання в школі має бути нормальним станом”²⁴⁷.

Розвиваючи думку та погоджуючись з тим, що сам по собі збройний конфлікт становить серйозну загрозу для життя та здоров'я, міжнародне співтовариство закріпило закріпили окремі положення у загальному міжнародному праві, що забезпечують право на освіту загалом, і також – у міжнародному гуманітарному праві (МГП) – що стосуються винятково ситуацій збройного конфлікту.

Тут варто відзначити, що норми міжнародного права прав людини (МППЛ) продовжують свою дію в умовах збройного конфлікту. Залежно від конкретної ситуації, вони можуть діяти самостійно поряд з нормами МГП або ж останні можуть виступати спеціальними нормами (*lex specialis*), що уточнюють норми МППЛ в умовах збройного конфлікту²⁴⁸.

Зокрема, норми МГП регулюють статус навчальних закладів як цивільних об'єктів, що перебувають під охороною та не можуть бути військовими цілями²⁴⁹, а також визначають поведінку окупуючої держави щодо навчальних закладів на підконтрольній території.

246 George Orwell. Looking back on the Spanish War. URL: https://orwell.ru/library/essays/Spanish_War/english/esw_1, para. 4

247 Impact of armed conflict on children, A/51/306, General Assembly, 1996. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/223213>

248 Advisory opinion of 8 July 1996, “Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons”, The International Court of Justice, 1996. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>, para. 25;

Judgement in the case concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), The International Court of Justice, 2005. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf>, para. 216

The Judgement in the case of Varnava and Others v. Turkey, The European Court of Human Rights, 2009. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#/%22itemid%22:\[%22001-94162%22](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#/%22itemid%22:[%22001-94162%22), para. 185

249 Ст. 56, IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

Ст. 52(3), Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

МГП встановлює обов'язок держави, що окупувала певну територію, щодо належного управління та сприяння належній роботі навчальних закладів, а ст. 38 Конвенції про права дитини зобов'язує держави дотримуватись норм МГП щодо дітей в умовах збройного конфлікту. На думку багатьох дослідників²⁵⁰, стаття 43 Гаазьких положень 1907, що зобов'язує сторони конфлікту “відновити та забезпечити, наскільки це можливо, громадський порядок і безпеку”²⁵¹, також поширюється і на сферу освіти. Це, зокрема, обумовлено і тим, що ця стаття закріплює базовий принцип *status quo ante bellum*, що передбачає обов'язок окупаючої держави зберегти та підтримувати, наскільки це можливо, правовий стан, який існував на територіях до їх окупації.

Положення, наведене вище, в контексті освіти було розтлумачено в статті 50(1) Женевської конвенції IV 1949 року: “Сторона, що окупувала, повинна в співробітництві з державними та місцевими органами влади [прим. окупованої території] сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей та їхню освіту”²⁵². В освітньому процесі дискримінація заборонена не лише на рівні загальних норм, що захищають права людини та дитини, але і на рівні норм МГП, зокрема таке положення міститься у ст. 27 Женевської конвенції IV 1949 року. Попри те, що зміст формулювання “сприяти належній роботі” має бути встановлений в кожному конкретному випадку, **державо-окупант в будь-якому разі зобов'язана забезпечити безперервність освіти, дотримуючись негативних і позитивних зобов'язань**. Негативні зобов'язання включають уникнення реквізиції персоналу, приміщень або обладнання установ, тоді як позитивні охоплюють активну підтримку та заохочення їхньої роботи, постачання їм предметів першої необхідності тощо²⁵³.

Виходячи з усього наведеного, перш за все, РФ фактично ігнорує принципи “наявності” та “доступності” освіти, адже функціонування українських освітніх шкіл на окупованих територіях припинено, відповідно і можливості навчатися за українською освітньою програмою не існує. По-друге, ті наративи, що пропонують освітні стандарти та навчальні матеріали РФ для українських дітей, які перебувають на окупованих українських територіях або депортовані до РФ, не відповідають згаданому освітньому критерію “прийнятності”. Ключовим і неприпустимим є те, що у питаннях освіти РФ однаково ставиться до російських дітей та українських дітей, як депортованих до РФ, та і тих, які проживають на окупованих територіях. При цьому, російська влада не визнає факт окупації нею територій України, внаслідок цього відмовляється дотримуватись норм МГП. У результаті українські діти вимушені опановувати “нерелевантні” для них освітні тези, які не враховують їх належність до української національної групи. Фактично це є прикладом “непрямої дискримінації”, коли попри суттєві відмінності, дві групи, російська та українська, ставляться в однакові освітні умови - обов'язкове навчання за російськими стандартами як пере-

250 The 1949 Geneva Conventions: A Commentary. Edited by Andrew Clapham, Paola Gaeta, Marco Sassòli, Oxford Commentaries on International Law, Oct 2015. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law/9780199675449.001.0001/law-9780199675449>, с. 1488

251 Ст. 43, IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

252 Женевська конвенція IV про захист цивільного населення під час війни, 1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

253 Коментар до Женевської конвенції IV про захист цивільного населення під час війни. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=41266EBF07176FEFC12563CD0042C4CE>, с. 285-287

думова здобуття середньої загальної освіти. При цьому українські діти опиняються в гіршому становищі, оскільки вони позбавлені доступу до української стандартів, проводять більшу частину свого дитячого життя в умовах “російського освітнього впливу”, що призводить до “розмиття” їх власної ідентичності та асиміляції із російською групою.

Це, у свою чергу, порушує статті 8 та 29 Конвенції про права дитини, які зобов’язують державу поважати право дитини на збереження індивідуальності, забезпечувати спрямованість освіти на виховання поваги до власної культурної самобутності, країни її походження. Оскільки дитина ще не має сформованого світогляду або лише на шляху до його формування, збереження індивідуальності в значній мірі залежить від змісту навчальних матеріалів освітнього процесу. Що більш цілеспрямованими є певні освітні наративи, то більш вразливою до їх впливу є дитина. На таку вразливість українських дітей розраховано російську освітню політику. Іншими словами, збереження української індивідуальності на окупованих територіях України під час реалізації освітнього процесу – прямий обов’язок РФ, який нею не дотримується. Замість цього РФ прищеплює дітям з окупованих територій “общероссийскую гражданскую идентичность”.

Крім цього, наведений принцип “прийнятності” освіти ігнорується також через нав’язування в освітньому процесі наративів, які виправдовують збройну агресію РФ. Йдеться, передусім, про окремі розділи навчальних матеріалів щодо “небезпеки НАТО”, “дискримінації російськомовного населення в країнах СНД”, “необхідності захисту РФ своїх підданих” тощо. Ці тези загалом не можуть бути частиною освітнього процесу, адже навіть не відповідають освітнім цілям жодного з визначених навчальних предметів у РФ та є відвертими маніпуляціями з метою формування лояльного ставлення до міжнародних злочинів РФ.

Це так само порушує згадані вище принципи та норми МГП, що регламентують правовий режим окупованої території, оскільки РФ розглядає окуповані території України як свої власні. У результаті, РФ не зважає на принцип *status quo ante bellum* та принцип безперервності освіти, впроваджує власні російські стандарти замість українських. Мілітаризація та примусова асиміляція населення в умовах окупації не може відповідати ст. 50(1) Женевської конвенції IV 1949 року. На наше переконання, в цій статті відображено принцип “належної освіти”, що передбачає не лише необхідність формального функціонування освітніх закладів на окупованій території, але й обов’язок забезпечення прав на збереження ідентичності, культурної самобутності та заборони пропаганди мілітаризму. Лише тоді освіта може вважатися “належною”. Наведена інтерпретація принципу “належної освіти” відповідає стандартам міжнародного права прав людини, яке продовжує діяти в умовах збройного конфлікту.

Попри той факт, що РФ не дотримується МГП, зокрема згаданих вище норм, лише серйозні порушення можуть бути визнані воєнними злочинами. Останніми в міжнародному праві визнаються ті, що, викладені в ст. 8 Римського статуту. Попри досить широкий перелік воєнних злочинів, міжнародне право не містить такого складу злочину, який би прямо стосувався освітньої політики щодо українських дітей.

У Римському статуті є декілька складів міжнародних злочинів, зміст яких потенційно міг би охоплювати дії російських посадовців:

1) Воєнні злочини

- ст. 8(2)(a)(v) - примус військовополоненого або іншої особи, яка перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави;
- ст. 8(2)(b)(xv) - примушення громадян ворожої сторони до участі у воєнних діях проти їхньої власної країни;
- ст. 8(2)(b)(xxi) - посягання на людську гідність, зокрема образливе та принизливе поводження;
- ст. 8(2)(b)(xxvi) - набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях.

2) Злочин проти людяності

- ст. 7(1)(h) - переслідування будь-якої групи або спільноти, яку можна ідентифікувати за політичними, національними, етнічними, культурними або іншими ознаками» у зв'язку з будь-яким іншим міжнародним злочином, що підпадає під юрисдикцію Суду.

Воєнні злочини

Виходячи з чотирьох вищенаведених складів воєнних злочинів, їх можна умовно поділити на два блоки: примус до військової служби на боці окупаючої держави та посягання на людську гідність.

Перша група злочинів є серйозним порушенням ст. 51 Женевської конвенції IV 1949 року. Два злочини з цієї групи за статтями 8(2)(a)(v) та ст. 8(2)(b)(xv) Римського статуту передбачають примус цивільного населення окупованої території до військової служби у лавах держави-окупанта чи на її користь.

Міжнародне право також чітко встановлює в статті 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП) та ст. 51 Женевської конвенції IV 1949 року заборону будь-якої пропаганди війни²⁵⁴. Застосування пропаганди неодноразово засуджувалося, зокрема Резолюція 110(II) ГА ООН наголошує на неприпустимості *“будь-якої форми пропаганди, у якій би країні не проводилися, яка або спланована, або може спровокувати чи заохотити будь-яку загрозу миру, порушення миру чи акт агресії”*²⁵⁵.

Виходячи з Елементів злочинів МКС, примус за статтями 8(2)(a)(v) та ст. 8(2)(b)(xv) Римського статуту має бути реалізований дією чи погрозою²⁵⁶. При цьому, така дія або погроза повинна бути реальною, тобто такою, яка може бути здійснена, чи принаймні сприйматися такою потерпілим. Російська освітня політика в рамках мілітаризації дітей через шкільні навчальні посібники навряд чи може сприйматися як очевидний вияв такої дії чи погрози, але потрібно враховувати примусове середовище, в якому перебуває дитина.

254 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, 1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

255 General Assembly Resolution 110(II), “Measures to be taken against Propaganda and the Inciters of a new War”. URL: https://digitallibrary.un.org/record/209883?ln=zh_CN

256 Elements of Crimes, The International Criminal Court, 2013. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>, c. 11, 17

Водночас, примус має бути цілеспрямованим, а не опосередкованим та розпливчастим. Таку цілеспрямованість можна виявити в загальному алгоритмі російської освітньої політики в процесі нав'язування комплексних взаємопов'язаних наративів (приналежність до російського народу → патріотичне ставлення до РФ → мілітаризація освітнього процесу → міжнаціональні конфлікти в "країнах СНД" та порушення прав російськомовного населення → готовність у майбутньому захищати РФ військовим шляхом), аби дитина "добровільно" вирішила долучитись до лав збройних сил окупанта.

У цьому ланцюжку мілітаризація освіти є, власне, елементом значно більшого - майбутнього залучення до проходження військової служби. Попри нібито потенційну "добровільність" вступу на військову службу представників майбутнього покоління українських дітей, РФ фактично створює примусове середовище, в якому дитина зі значною вірогідністю може долучитися до військової служби на боці окупаючої держави. Оскільки міжнародне право динамічно реагує на сучасні виклики, створення таких умов в контексті російської агресії в Україні слід кваліфікувати як примус. Приклади динамічного реагування міжнародного права на подібні ситуації можна побачити в рамках злочину геноциду (**насильницька** передача дітей з однієї групи до іншої) та злочину проти людяності (**примусове** переміщення цивільного населення). Вони можуть бути вчинені шляхом використання існуючого чи створеного середовища, що примушує людей "добровільно" переміщуватися, як це, наприклад, трапилось із цивільним населенням на окупованих територіях України під час агресії РФ²⁵⁷.

Наразі відомо, що РФ провела 16 призовних кампаній в окупованому Криму, внаслідок яких було залучено на військову службу в РФ принаймні 34 000 осіб, та мало бути залучено ще 3000 під час останньої призовної кампанії восени 2022²⁵⁸. Призовні кампанії відбуваються і на окупованих територіях Донецької та Луганської областей²⁵⁹. Крім цього, у межах нещодавно оголошеної "часткової" мобілізації піс-

---

257 Так само, с. 3-4

258 Отчет по результатам исследования политики Российской Федерации по насильственному изменению демографического состава населения оккупированного Крымского полуострова // Региональный центр прав человека, 2021. URL:<https://cutt.ly/h2LGXym>, с. 39-40;

Аналітичний звіт "Примусова мобілізація Російською Федерацією громадян України на окупованій території України: факти та правова кваліфікація", Ukraine 5AM Coalition, 2022. URL:https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/mobilization_ukr.pdf, с. 30-31;

Публікації на сайті медіа "РІА Новости. Крым" від 20.10.2022 та від 24.10.2022 відповідно. URL:<https://archive.ph/R6ozN> та <https://archive.ph/OFGtm>

259 "Указ Главы ДНР" "О создании и работе призывной комиссии Донецкой Народной Республики и призывных комиссий в районах (городах без районного деления) в октябре-декабре 2017 года" № 197 от 26.07.2017. URL:<https://archive.vn/Ha7ae>

"Указ Главы ДНР" "О создании и работе призывной комиссии Донецкой Народной Республики и призывных комиссий в районах (городах без районного деления) в апреле-июле 2018 года" № 56 от 01.03.2018. URL: <https://archive.vn/veRHw>;

"Указ Главы ДНР" "О призыве граждан 1994-2003 годов рождения на военную службу в апреле-июле 2021 года" № 79 от 25.03.2021. URL: <https://archive.vn/Zt21D>;

"Указ Главы ДНР" "О призыве граждан 1994-2003 годов рождения на военную службу в октябре-декабре 2021 года" № 305 от 01.10.2021. URL: <https://archive.vn/1HQQE>;

"Указ Главы ЛНР" "Об обязательном обучении по военно-учетным специальностям солдат и сержантов в Народной милиции Луганской Народной Республики" № УГ-150/21 от 01.04.2021. URL: <https://archive.vn/N7uex>;

Указ "Главы ЛНР" "О проведении в апреле-сентябре 2021 года обязательного обучения по военно-учетным специальностям солдат и сержантов в Народной милиции Луганской Народной Республики" № УГ-151/21 от 01.04.2021. URL:<https://archive.vn/Avl9k>

ля широкомасштабної агресії, існують відомості про залучення принаймні декількох тисяч кримчан до бойових дій проти України²⁶⁰. Оскільки такі призов і мобілізація є прямим порушенням наведених статей Римського статуту (ст. 8(2)(a)(v) та ст. 8(2)(b)(xv)) Римського статуту), то впровадження російської освітньої політики щодо українських дітей має розглядатись як співучасть в формі сприяння здійсненню такої мобілізації, якщо буде встановлено, що такі особи навчалися за відповідними шкільними посібниками (ст. 25(3)(c) та 25(3)(d) Римського статуту).

Іншим воєнним злочином є набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях (ст. 8(2)(b)(xxvi) Римського статуту). На відміну від наведених вище злочинів, у цьому випадку МГП має на меті не просто заборонити примус цивільного населення окупованої території до військової служби, а виключити навіть щире добровільне залучення дітей до збройного конфлікту. Цей склад злочину не може охоплювати дії РФ під час реалізації освітньої політики, адже нав'язування дітям певних наративів не є формою набору чи вербування для участі в бойових діях. Водночас, у випадку встановлення обставин залучення дітей такого віку до збройних сил або бойових дій, реалізація згаданої освітньої політики РФ так само може розглядатись як співучасть в формі сприяння вчиненню злочину за ст. 8(2)(b)(xxvi) Римського статуту (ст. 25(3)(c) та 25(3)(d) Римського статуту).

Останнім серед згаданих положень Римського статуту є воєнний злочин відповідно до ст. 8(2)(b)(xxi) – посягання на людську гідність, зокрема образливе та принизливе поведження, що є наслідком серйозного порушення, зокрема, ст. 27 Женевської конвенції IV 1949 року.

Гідність людини – це певний психоемоційний стан, коли особа почуває себе комфортно у власних очах та суспільній оцінці, знаходиться в рівних умовах з іншими членами соціуму. Цей стан може проявлятися у різних ситуаціях і, зокрема, щодо патріотичних почуттів, ставлення до національно-культурної традиції, належності до національної групи. До прикладу, примушування українця співати російський гімн, цілувати російський прапор, псувати українську символіку, “дегуманізація” його особи через образливі висловлювання на кшталт “нацист”, “фашист”, “бандерівець” може розглядатись як принизливе поведження.

У контексті російської освітньої політики як принизливе поведження можна розглядати примус українських дітей погодитися з “легітимними мотивами” агресії РФ, нав'язування їм належності до російської національної групи, патріотичного ставлення до агресора та готовності померти за нього в бою. Більше того, коли такі дії відбуваються щодо дітей, рідні яких загинули чи були травмовані, чи позбулися власного житла внаслідок обстрілів, або інших дій російських військових, виправдання агресії РФ може бути особливо принизливим для дітей.

---

260 Програма “Главное интервью” в эфире телеканала “Миллет”, Telegram-канал “Аксёнов Z 82”, 2022. URL: <https://archive.ph/2CH7w>;

Полностью поддерживаю инициативу Главы Чеченской Республики, Telegram-канал “Аксёнов Z 82”, 2022. URL: <https://archive.ph/4GgFO>;

В Севастополе мобилизованные резервисты принесли присягу России, РИА Новости. Крым, 2022. URL: <https://archive.ph/5L64Q>;

Оперативна інформація щодо ситуації на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь станом на 9 січня 2023 року, Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. URL: <https://www.facebook.com/ppu.gov.ua/posts/544702484370448>

Водночас, виявлені наративи російської освітньої політики подаються доволі нейтрально та для всіх учнів узагальнено, тому важко стверджувати, що вони є “образливими” для конкретної дитини і спрямовані безпосередньо на неї.

Чим молодшою є дитина, тим більш вірогідно, що її світогляд та самобутність ще перебувають на етапі формування. Відповідно може виникнути ситуація, коли дитина не буде усвідомлювати власного приниження, оскільки вона ще не осягнула повною мірою значення приналежності до певної національної групи. На наше переконання, навіть у такій ситуації, це все одно можна кваліфікувати як принизливе поводження. “Розщеплення” національної ідентичності дитини в іншій групі або штучне створення умов для унеможливлення формування такої ідентичності так чи інакше торкається гідності цієї особи.

Керуючись такими судженнями, не можна однозначно стверджувати про вчинення будь-якого зі згаданих воєнних злочинів лише шляхом поширення пропагандистських наративів серед українських дітей. Тим не менш, такі дії все одно порушують норми МГП. У цьому контексті варто звернути увагу на те, що ст. 438 Кримінального кодексу України (ККУ) на сьогоднішній день криміналізує не лише серйозні порушення МГП, але й “інші порушення законів та звичаїв війни”. Водночас, ст. 146 Женевської конвенції IV 1949 року залишає на розсуд держави, які саме заходи необхідно застосувати для припинення інших порушень МГП, що не виключає встановлення за них кримінальної відповідальності.

Наведене не означає автоматичну кримінальну відповідальність за будь-яке порушення МГП, адже за ст. 11 ККУ кримінальним правопорушенням є лише “суспільно небезпечне діяння”, а застосування кримінальної відповідальності має бути пропорційно вчиненому діянню. Для кваліфікації за ст. 438 ККУ у національно-правовій практиці недостатньо лише встановити факт використання російських підручників з певними наративами на окупованій території. Необхідно також продемонструвати, що конкретний підручник з наявними в ньому наративами дійсно використовувався для навчання українських дітей. Цей підхід має бути комплексним та всебічним, а не базуватись лише на декількох прикладах.

Злочин проти людяності – дискримінаційне переслідування

Стаття 7(1)(h) Римського статуту передбачає відповідальність за такий міжнародний злочин, як дискримінаційне переслідування. Його диспозиція звучить так: *“навмисне та серйозне позбавлення фундаментальних прав, що суперечить міжнародному праву, через ідентичність групи або спільноти”, “яку можна ідентифікувати, за [...] національними, етнічними, культурними, [...] або іншими ознаками [...] у зв’язку з будь-яким [прим. іншим злочином проти людяності] [...], чи будь-яким злочином, що підпадає під юрисдикцію Суду”*²⁶¹.

Сутність цього злочину полягає у вчиненні неправомірного діяння на основі дискримінації особи через певну ознаку, наприклад, її належність до певної групи. У випадку з дітьми йдеться про українську національну групу з її культурними звичаями, традиціями та мовою.

---

261 Ст. 7(1)(h), 7(2)(g), Римський статут Міжнародного кримінального Суду, 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Діяння, що охоплюються поняттям «переслідування», представлені в міжнародному праві широко. За міжнародним звичаєвим правом для кваліфікації злочину переслідування не вимагається, щоб воно було пов'язане із вчиненням іншого злочину проти людяності чи воєнного злочину на основі дискримінації особи через певну ознаку. Наявність такого зв'язку, виходячи із буквального змісту статті, є швидше засобом обмеження предметної юрисдикції МКС²⁶². Водночас, це не обмежує інші міжнародні судові установи та національні суди в переслідування відповідних діянь.

Практика деяких міжнародних кримінальних трибуналів свідчить, що дискримінаційне переслідування може охоплювати навіть *“втручання в політичні, соціальні чи економічні права”*²⁶³, у тому числі в цивільні, як то: ухвалення дискримінаційних законів, недопущення членів етнічної чи релігійної групи до аспектів соціального, політичного та економічного життя, зокрема до професій, бізнесу, навчальних закладів, державної служби, заборона *“використання національної мови [...] систематичне знищення пам'ятників або будівель, що представляють певну соціальну, релігійну, культурну чи іншу групу”*²⁶⁴ тощо.

Якщо подивитись на наведену практику через призму російської освітньої політики щодо українських дітей, то, перш за все, РФ безумовно втручається в фундаментальні права дітей, що передбачені вже згаданими вище Конвенцією про права дитини, МПГПП та ЕКПЛ. Фундаментальність цих прав полягає в тому, що їх порушення впливає на ідентичність дитини, визначення майбутнього дітей як представників певної національної групи та потенційну участь у збройному конфлікті проти власної держави.

Запроваджена російська освітня політика спрямована на асиміляцію українських дітей, недопущення членів української національної групи до її національного, культурного та освітнього життя, зокрема в розрізі позбавлення доступу до української освіти. Враховуючи наведену судову практику трибуналів, такі дії охоплюються дискримінаційним переслідуванням.

З іншого боку, дискримінаційне переслідування, за своїм буквальним значенням, є активним діянням, спрямоване безпосередньо проти групи або її представників.

262 The Prosecutor v. Feidinand Nahima, Case № ICTR-99-52-A, The Appeals Chamber of the International Criminal Tribunal for Rwanda, 2007. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-52/MSC31299R0000555179.PDF>, para. 970, 985-86; 988, 995;

The Prosecutor v. Zoran Kupreskic, case № IT-95-16-T, Judgement, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2000. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kupreskic/tjug/en/kup-tj000114e.pdf>, para. 580-581

263 The Prosecutor v. Zoran Kupreskic, IT-95-16-T, Judgement, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2000. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kupreskic/tjug/en/kup-tj000114e.pdf>, para. 615

264 The Prosecutor v. Zoran Kupreskic, IT-95-16-T, Judgement, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2000. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kupreskic/tjug/en/kup-tj000114e.pdf>, para. 595, 612, 615; The Prosecutor v. Dusko Tadic, case № IT-94-1-T, Judgement, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 1997. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/en/tad-tsj70507JT2-e.pdf>, para. 703-704, 710; The Prosecutor v. Miroslav Kvočka, case IT-98-30/1-T, Judgement, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2001. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/IT-98-30%231/JUD12R0000034829.TIF>, para. 186

Крім цього, на перший погляд, РФ нейтрально впроваджує російські освітні стандарти на окупованій території, а не цілеспрямовано переслідує українських дітей за їх ідентичність, що важко довести на практиці. Навіть якщо і погодитись, що певні освітні наративи можуть містити ознаки цілеспрямованого переслідування, деякі з них існували в російських навчальних матеріалах і до 2014 року. З цього може скластись враження, що дії РФ не є “умисними”. Отже, для кваліфікації злочину потрібно довести, що окупація і впровадження на окупованій території російської освіти не просто збіг, а цілеспрямована політика з асиміляції українських дітей.

Підтвердженням існування такої політики є те, що з 2014 року РФ масово та систематично вчиняє на окупованих територіях України міжнародні злочини, реалізує колонізаційну політику з метою витіснення українського населення та його заміщення російським, зокрема шляхом позбавлення власності українських громадян, примусу до отримання російського громадянства, депортації та примусового переміщення, кримінального переслідування, обмеження виїзду та свободи вираження поглядів тощо.

Елемент освіти стає очевидним інструментом зазначеної комплексної політики, адже він дає змогу сформувати з цілого покоління цивільного населення на окупованій території особистостей з “российской общегражданской идентичностью”. У світлі виявлених наративів на рівні державних освітніх стандартів та умов окупації, РФ не могла не знати, що впровадження російської освіти на окупованій території призведе до фактичної дискримінації українського населення. Виявлені наративи російської освітньої політики завдають найбільшої шкоди саме українським дітям, у тому числі депортованим до РФ, оскільки ці наративи не змінюють ідентичність російських дітей.

Іншим фактором, на який варто звернути увагу, є характер злочинних діянь, який на практиці охоплюється дискримінаційним переслідуванням. Типовими прикладами є депортація та катування за дискримінаційною ознакою, а менш типовими – вищезгадані ухвалення дискримінаційних законів, недопущення до професії та навчальних закладів тощо. Асиміляційна та мілітаризаційна освітня політика на окупованій території ще не була предметом судового розгляду за цим складом злочину, хоча й відповідає його елементам.

Підсумовуючи, впровадження освітньої політики РФ щодо українських дітей, виходячи із виявлених наративів у стандартах та навчальних матеріалах, може бути підставою для кваліфікації злочину проти людяності – дискримінаційне переслідування. На наше переконання, сама по собі “нетиповість” не може бути причиною відмови від запропонованої кваліфікації.

Для правоохоронних органів України такий висновок, однак, не спрощує правову кваліфікацію. Кримінальний кодекс України не містить злочинів проти людяності, що є суттєвим недоліком чинного кодексу. Таким чином, в національному праві такі дії можуть бути кваліфіковані лише за ст. 161 ККУ – “Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками”, сутність і відповідальність за якою навряд чи можна вважати пропорційною завданям наслідкам.

Доказ злочину геноциду

Апеляційна палата Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії підкреслила, що, серед інших злочинних діянь, підбурювання та пропаганда війни також можуть підпадати під кримінальну відповідальність, зокрема як доказ наявності в обвинуваченого наміру вчинити геноцид²⁶⁵.

Водночас, дії РФ у рамках досліджуваної освітньої політики та наративів навчальних посібників РФ навряд чи можуть прикладом “прямих та публічних закликів до вчинення злочину геноциду”, адже підручники не містять тез, що спонукають до фізичного винищення української національної групи.

Освітня політика РФ могла б розглядатись у рамках ширшої геноцидної політики РФ під час збройної агресії проти України, але навряд чи б отримала самостійне значення. Асиміляційна політика РФ в освітній діяльності здатна призвести до фактичного знищення української національної групи на окупованій території, а також тих українських дітей, які були депортовані до РФ. Однак, навіть попри такі наслідки, ці дії не охоплюються сьогоднішнім розумінням геноциду за ст. 6 Римського статуту.

Наявність такої політики свідчить на користь геноцидного характеру дій РФ проти української національної групи в рамках ст. 6(е) Римського статуту - депортація українських дітей до РФ та передача їх до іншої групи, адже асиміляційна освітня політика РФ негативно впливає на їхню українську ідентичність, нав'язує таким дітям ідею приналежності до російського народу, формує в них “общероссийскую гражданскую идентичность” та прищеплює патріотичні почуття до “нової” Батьківщини - РФ²⁶⁶.

У цьому контексті варто згадати про т.зв. “культурний геноцид”, що не охоплений ст. 6 Римського статуту. Він передбачає “напад на культурні чи соціологічні характеристики людської групи з метою знищити ці елементи, які надають цій групі її власну ідентичність, відмінну від решти спільноти”²⁶⁷. Прикладами може бути знищення культурних пам'яток, мови, а також “історії, традицій, відносин з іншими членами групи, з іншими групами, зі землею”²⁶⁸. Так, Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії стверджував, що культурний геноцид є додатковим доказом інших геноцидних діянь відповідно до ст. 2 Конвенції про геноцид та ст. 6(е) Римського статуту МКС²⁶⁹.

265 Prosecutor v Brđanin, Judgement, IT-99-36-T, 01 September 2004, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: <https://www.icty.org/x/cases/brdanin/tjug/en/brd-tj040901e.pdf>, para. 4, 80, 83, 330

266 Communication pursuant to Art. 15 of the Rome Statute “Responsibility of the Russian Federation Officials for Genocide in Ukraine for Forcibly Transferring Children of the Group to Another Group”, Regional Center for Human Rights and the Lemkin Institute for Genocide Prevention, 2022. URL: https://www.lemkininstitute.com/_files/ugd/9bc553_b7b957498faa441cbe88e21bf717bfe7.pdf

267 The Prosecutor v. Radislav Krstic, Judgement, IT-98-33-T, 02 August 2001, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>, para. 580

268 The Prosecutor v. Vidoje Blagojevic and Dragan Jokic, Judgement, IT-02-60-T, 17 January 2005, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/tjug/en/bla-050117e.pdf, para. 666

269 The Prosecutor vs. Radislav Krstic, Judgement, IT-98-33-T, 02 August 2001, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>, para. 580

Апелюючи до практики міжнародних трибуналів і зважаючи на контекст російської агресії, можна, швидше за все, говорити про те, що освітня політика РФ щодо українських дітей є своєрідним інструментом “культурного геноциду” з боку РФ, що може бути кваліфіковано як злочин проти людяності – дискримінаційне переслідування, про що, власне, вже було зазначено вище²⁷⁰.

Верховна Рада України в своїй офіційній позиції щодо геноциду РФ в Україні дотримується ширшого підходу: *“Діти, яких змушують вчитися за новими «програмами», фактично зазнають насильницької передачі з однієї суспільної групи до іншої”*²⁷¹. Тобто в цьому випадку реалізація освітньої політики РФ на окупованій території розглядається як самостійний акт геноциду. Хоча такому підходу в міжнародному праві наразі не надано оцінку, його не можна відкидати повністю, адже міжнародне право має бути динамічним і повинно реагувати на умови сьогодення.

Національним правоохоронним органам України варто взяти до уваги освітню політику РФ щодо українських дітей на окупованих територіях України та в РФ, принаймні, для формування додаткової доказової бази в рамках провадження за ч. 1 ст. 442 ККУ, зокрема для передачі цієї інформації до Міжнародного кримінального Суду.

---

270 The Prosecutor v. Momčilo Krajišnik, IT-00-39-T, Judgement, The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2006. URL: <https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/en/kra-jud060927e.pdf, para. 781-783>

271 Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”, 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Право на освіту є одним з фундаментальних прав людини, адже завдяки освіті людина здатна стати самостійним членом суспільства, привносити в нього плоди власного мислення та реагувати на деструктивні суспільні чинники, зокрема і ті, що нав'язуються ззовні. Це право є особливо важливим для дітей, адже свідомість у юному віці підвладна будь-яким впливам і чутлива до будь-яких наративів. Від того, як саме і чи будуть базові людські цінності в душі поваги до прав людини сформовані в дитини, залежить те, якою виявиться її індивідуальна поведінка в дорослому віці.

Російська освітня політика щодо українських дітей порушує безліч основоположних міжнародних договорів, серед яких, зокрема, Конвенція про права дитини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Внаслідок таких дій відбувається асиміляція українських дітей, поширюється культ війни та національної ворожнечі в умовах збройної агресії РФ для потенційного залучення дітей до бойових дій проти України.

Запровадження освітніх наративів РФ щодо українських дітей може слугувати доказом низки міжнародних злочинів, зокрема воєнних злочинів за ст. 8(2)(a)(v) та ст. 8(2)(b)(xv) Римського статуту у формі співучасті. Під цим розуміється сприяння мобілізації, призову на військову службу та залученню до бойових дій. РФ створює середовище примусового характеру, що в перспективі може призвести вже до нібито “добровільної” військової служби українських дітей у лавах окупаційних сил або на стороні РФ.

Окрім цього, освітня політика РФ є принизливим поводженням для українських дітей, яких примушують бути патріотами РФ та визнавати “легітимними” мотиви збройної агресії. Хоча деякі діти перебувають ще на етапі формування власної ідентичності, це не повинно звільняти від відповідальності за воєнний злочин за ст. 8(2)(b)(xxi) Римського статуту.

Можна стверджувати і про вчинення РФ злочину проти людяності – дискримінаційне переслідування (ст. 7(1)(h) Римського статуту). РФ позбавляє українських дітей фундаментального права на українську освіту та збереження ідентичності, культурної самобутності, оскільки російська освіта для них є руйнівною, а українська – недоступною. Ці ж самі обставини є свідченням так званого “культурного геноциду”, які виступають додатковим доказом геноциду РФ проти української національної групи за ст. 6(e) Римського статуту – депортація та передача українських дітей в російські родини під час збройної агресії РФ.

За національно-правовою кваліфікацією, українським правоохоронним органам варто звернути увагу на ст. 438 ККУ у контексті потенційних воєнних злочинів та інших порушень міжнародного гуманітарного права, а також на ст. 161 ККУ – щодо дискримінаційного переслідування та розпалювання національної ворожнечі – та на ст. 442 ККУ для поповнення доказової бази злочину геноциду, який вчиняє РФ щодо української національної групи.

ВИСНОВКИ

У порушення норм міжнародного права, РФ оголосила про анексію окупованих територій України, поширила на них власне законодавство та примусово впровадила російські освітні стандарти для українських дітей. Такі умови тривалої окупації Російською Федерацією частини території України мають далекосяжні наслідки для багатьох сфер суспільно-політичного устрою України.

Державні освітні стандарти РФ затверджуються профільними міністерствами РФ та є сукупністю вимог, обов'язкових для реалізації в програмах загальної шкільної освіти, що пізніше відображаються у навчальних підручниках, робочих зошитах і методичних посібниках.

РФ вважає окуповані території України частиною власної держави, а тому до українського цивільного населення ставиться як до власного російського населення в будь-якому регіоні РФ. Внаслідок таких дій українські діти потрапляють в освітню систему РФ та під вплив будь-яких наративів, передбачених освітньою політикою РФ, будучи позбавленими доступу до української освіти. Процес впровадження російської освіти є примусовим, оскільки неможливо уникнути опанування російської шкільної програми або обрати альтернативну програму.

У процесі дослідження російських освітніх стандартів, програм і концепцій РФ на рівні початкової, загальної та середньої освіти були виявлені наративи, метою яких є змусити дітей усвідомлювати себе частиною російського народу, патріотами "Батьківщини" – РФ, за яку вони ладні стати до бою та віддати власне життя. Чим довше українська дитина навчається за російськими освітніми програмами, тим більш укорінюються в її свідомості наведені наративи. Це призводить до асиміляції українського населення з російським, знищення української національної групи на окупованих територіях та ускладнює майбутню деокупацію та реінтеграцію.

У процесі викладання конкретних навчальних предметів у школах за посібниками з федерального переліку, що є обов'язковими для навчальних закладів, наративи стандартів і програм значно розширюються та поглиблюються. Це засвідчує зміст проаналізованих навчальних матеріалів з обов'язкових навчальних предметів у РФ: "Окружающий мир", "Обществознание", "Основы религиозных культур и светской этики", "Основы безопасности жизнедеятельности" та "География", а також з факультативних: "Основы духовно-нравственной культуры народов России" та "Мировая художественная культура".

Зокрема, у навчальних матеріалах з наведених предметів російська мова та культура подається українським дітям як фактор, що їх об'єднує в єдине ціле з російським народом, формує відчуття їхньої належності до останнього. Виключаються будь-які згадки про національні риси українського народу, унеможлиблюється формування національної самоідентичності в українських дітей. Історія України та її діячі подаються як винятково російські, а РФ постає одноосібним власником історичної, наукової та культурної спадщини Русі (Київської Русі), Російської імперії та Радянського союзу. Це в своїй сукупності руйнує зв'язок дитини з Україною загалом, знищує її українську ідентичність і формує нову – російську.

Реалізуючи наратив про приналежність до російського народу, навчальні матеріали формують в українських дітей бачення РФ як власної Батьківщини та патріотичне ставлення до неї. До того ж, дітей застерігають від націоналізму, який за версією російських підручників неодмінно містить у собі такі явища, як шовінізм та нацизм. Насправді ж навчальні матеріали намагаються сформулювати ідею, що реалізація права на самовизначення іншими народами є проявом "етнічного сепаратизма", що роз'єднує РФ. Агресія РФ демонструє, що українці розглядаються "націоналістами" через їхнє бажання розбудувати власну державність. Такий освітній наратив сприяє тому, що українські діти приймають на віру мотиви збройної агресії РФ.

Закладене патріотичне ставлення до РФ в українських дітях має також проявлятися на практиці – через готовність захищати “нову Батьківщину” шляхом проходження військової служби в РФ, що є “*священным долгом русского человека*”. Жертвування своїм життям задля реалізації такого “долга” подається як особливо почесний вчинок незалежно від віку. З метою формування позитивного ставлення до війни та військової служби загалом навчальні посібники переповнені прикладами “звитяги російської армії під час вітчизняних війн у моменти захисту Росії від ворогів”. Сама ж війна та військова служба зображуються романтизовано та героїчно, подаються як можливість скористатися соціальним ліфтом, різноманітними соціальними гарантіями та перевагами.

Результатом цього є мілітаризація свідомості дітей, що в сукупності може призвести до “усвідомленої та щирої” участі українських дітей у збройній агресії проти України у складі російської армії або на її стороні.

Дітям також нав’язується імперіалістична сутність їхньої “Батьківщини” – РФ, яка постійно мусить розширювати свої кордони шляхом захоплення нових територій, переселення та асиміляції населення. Це може здійснюватися як “м’якою силою” – непрямым впливом і втручанням у внутрішню політику інших держав, так і військовим шляхом. У цьому ж контексті формується бачення, що в “колишніх країнах СРСР”, “країнах СНД” відбуваються міжнаціональні збройні конфлікти, зокрема внаслідок дискримінації російськомовного населення, коли в самій РФ “таких проблем не виникає”. Для “*ограждения своих подданных*” від таких загроз, зокрема від країн ЄС, НАТО та США, ризику застосування біологічної, хімічної та ядерної зброї, РФ не може залишитись у стороні, а отже й українські діти-патріоти РФ разом з її громадянами “зобов’язані” захистити РФ зі зброєю в руках.

Таким чином, українські діти перебувають під наполегливим, цілеспрямованим та всеохоплюючим впливом російської освіти, що має на меті нав’язати їм російську ідентичність і готовність нести військову службу в лавах російської армії, зокрема проти “націоналістів” в Україні. Такі наративи є ще одним елементом колонізаторської політики РФ з метою зміни свідомості населення окупованих територій для ускладнення їх реінтеграції.

Російська освітня політика порушує низку норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, зокрема принцип *status quo ante bellum*²⁷², принцип “належної освіти”, права дітей на збереження їхньої ідентичності, культурної самобутності та заборони пропаганди війни, право батьків на забезпечення освіти своїх дітей відповідно до власних світоглядних переконань.

Освіта виступає елементом сприяння вчиненню воєнному злочину за ст. 8(2)(a)(v) та ст. 8(2)(b)(xv) Римського Статуту МКС – призов, мобілізація та залучення до військових операцій цивільного населення на окупованих територіях. Для виконавців освітньої політики також можливе настання індивідуальної кримінальної відповідальності за співучасть у наведеному воєнному злочині (ст. 25(3)(c) та 25(3)(d) Римського статуту).

Асиміляція, руйнування та унеможливлення формування української ідентичності може бути формами принизливого поводження щодо дітей і воєнним злочином від-

272 прим. Обов’язок держави-окупанта зберегти та підтримувати, наскільки це можливо, правовий стан та умови суспільного життя, що мали місце на відповідній території до її окупації.

повідно до ст. 8(2)(b)(xxi) Римського статуту. Не є винятком і той факт, що деякі діти перебувають лише на етапі формування власної ідентичності.

У контексті національного кримінального провадження наведеному воєнному злочину може бути надана оцінка за ст. 438 Кримінального кодексу України. Ця стаття встановлює відповідальність як за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, так і за інші порушення правил та звичаїв війни. Освітня політика РФ нехтує низкою норм міжнародного гуманітарного права, зокрема ст. 43 Гаазького положення до Гаазької конвенції IV 1907 року, ст. 50-51 Женевської конвенції IV 1949 року, а тому також може бути оцінена за ст. 438 Кримінального кодексу України, що допускається нормами міжнародного гуманітарного права (ст. 146 Женевської конвенції IV 1949 року).

Освітня політика РФ містить ознаки так званого “культурного геноциду”, оскільки відбуваються спроби розірвати зв'язки українських дітей з Україною, українською історією, соціумом, що супроводжується нав'язуванням їм рис російської національної групи. Обставини таких діянь можуть суттєво доповнити доказову базу геноцидного наміру РФ у рамках її збройної агресії, зокрема за ст. 6(e) Римського статуту – депортація українських дітей до РФ та передача їх до іншої групи, оскільки освітня політика РФ дозволяє розкрити подальші “наслідки передачі” українських дітей у російську групу.

Верховна Рада України займає позицію, відповідно до якої поміщення українських дітей в умови російської освітньої політики є прикладом “передачі” дітей в іншу групу і самостійним актом геноциду. Міжнародні кримінальні трибунали ще не оцінювали таку інтерпретацію ст. 6(e) Римського статуту, але не можна виключати можливості міжнародного права відреагувати на відповідний злочин, адже довгострокова освітня політика РФ призводить до знищення частини української національної групи.

У світлі цього, обставини реалізації освітньої політики РФ на окупованих територіях можуть суттєво доповнити українське кримінальне провадження щодо геноциду в рамках ст. 442 Кримінального кодексу України.

Можна стверджувати про вчинення уповноваженими особами РФ злочину проти людяності у формі дискримінаційного переслідування (ст. 7(1)(h) Римського статуту), оскільки РФ втручається в фундаментальні права українських дітей, позбавляє їх доступу до української освіти за ознакою приналежності до української національної групи та нав'язує російську освіту з її неприйнятними для них наративами. Освітня політика є частиною значно ширшої колонізаторської політики РФ та адміністративної практики порушення прав людини на окупованих територіях з 2014 року. У світлі позиції міжнародних кримінальних трибуналів, зокрема Нюрнберзького трибуналу, позбавлення доступу до освітніх закладів може розглядатись як елемент дискримінаційного переслідування.

З огляду на ознаки злочину проти людяності, на національному рівні освітній політиці РФ може бути надана оцінка у межах кримінального провадження щодо дискримінації українських дітей за ст. 161 Кримінального кодексу України. Водночас, ця стаття хоча і здатна у конкретному випадку змістовно охопити дискримінаційне переслідування, але не відображає відповідальність за міжнародні злочини.

